MARSZ ŚMIERCI

Filie niemieckiego KL Stutthof na terenie dzisiejszego województwa kujawsko-pomorskiego w latach 1944–1945

Pieczęć: Archiwum Muzeum Stutthof w Sztutowie, sygn. I-IIIC-2, s. 53.

Rysunek: Lurie, Esther. 1944. „A Woman Inmate Viewed from Behind – Wearing a Summer Coat in Winter". Leibitsch. 823. Art Collection of the Ghetto Fighters' House, Israel.

Książnica Kopernikańska w Toruniu

Opracowanie merytoryczne: Mariusz Balcerek

Opracowanie graficzne: Kamil Snochowski

Pragniemy podziękować za pomoc w zebraniu materiałów:
Pani dr Danucie Drywie z Muzeum Stutthof w Sztutowie, Archiwum Państwowemu w Bydgoszczy, Art Collection of the Ghetto Fighters' House (Kolekcji Sztuki Muzeum Bojowników Getta / תואטגה ימחול תיב לש תונמא חסוא) w Zachodniej Galilei w Izraelu oraz Pani Katarzynie Jeszke z Delegatury Instytutu Pamięci Narodowej w Bydgoszczy.

Osobne podziękowania należą się Pani prof. Sylwii Grochowinie z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu za recenzję treści zamieszczonych na wystawie.

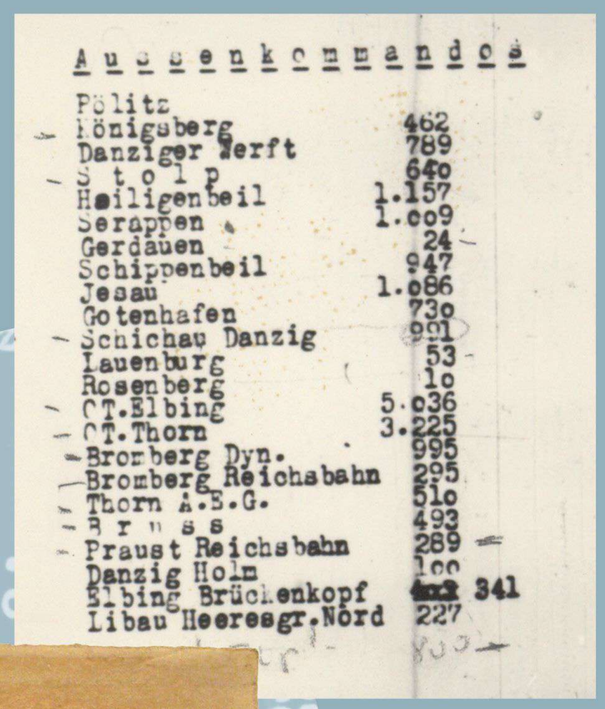
Samorząd Województwa Kujawsko-Pomorskiego
KUJAWY POMORZE
Urząd Marszałkowski Województwa Kujawsko-Pomorskiego w Toruniu
Dofinansowano z budżetu Samorządu Województwa Kujawsko-Pomorskiego
2025 ROKIEM LUDZI NAUKI Z KUJAW I POMORZA

80. ROCZNICA

W 2025 r. przypada 80. rocznica ewakuacji więźniów z niemieckiego obozu koncentracyjnego (Konzentrationslager – KL) Stutthof oraz jego filii. Podczas ewakuacji, zimą 1945 r., spośród około 33 tysięcy osób zginęło niemal 17 tysięcy.

Wysoka śmiertelność powodowana była bardzo trudnymi warunkami, w jakich odbywała się ewakuacja, ale też bestialstwem konwojentów, którzy zabijali wyczerpanych więźniów, niemogących wytrzymać morderczego tempa marszu. Z tego powodu określa się go mianem „Marszu Śmierci". Jednym z ocalałych był Bolesław Stawikowski, którego syn Czesław został pomysłodawcą upamiętnienia tego traumatycznego okresu. Wychodząc naprzeciw tej inicjatywie, Wojewódzka Biblioteka Publiczna – Książnica Kopernikańska w Toruniu przygotowała niniejszą wystawę na zlecenie Samorządu Województwa Kujawsko-Pomorskiego.

Niemiecki obóz w Stutthofie zaczął funkcjonować 2 września 1939 r., czyli już w drugim dniu II wojny światowej. Do momentu wyzwolenia, czyli do 9 maja 1945 r., przewinęło się tam około 110 tysięcy mężczyzn, kobiet i dzieci pochodzących z Polski i innych 27 państw. Około 65 tysięcy z nich zostało tam zamordowanych. Do tej przerażającej liczby należy doliczyć jeszcze około 17 tysięcy ofiar ewakuacji obozu głównego i jego licznych filii. „Marsz Śmierci" zaczął się 25 stycznia, a zakończył 12 marca 1945 r.

Aussenkommandos

Pölitz	
Königsberg	462
Danziger Werft	789
Stolp	640
Heiligenbeil	1.157
Serappen	1.009
Gerdauen	24
Schippenbeil	947
Jesau	1.086
Gotenhafen	730
Schichau Danzig	901
Lauenburg	53
Rosenberg	10
CT.Elbing	5.036
CT.Thorn	3.225
Bromberg Dyn.	995
Bromberg Reichsbahn	295
Thorn A.E.G.	510
Brauss	493
Praust Reichsbahn	289
Danzig Holm	100
Elbing Brückenkopf	341
Libau Heeresgr.Nord	227

Meldunek o stanie osobowym filii niemieckiego KL Stutthof z 24 stycznia 1945 r.

Archiwum Muzeum Stutthof w Sztutowie, sygn. I-IIIB-6, s. 2.

Rysunek tuszem na papierze więźniarki Esther Lurie z obozu Leibitsch (Lubicz), w ramach działającego Baukommando Ostland – filii niemieckiego KL Stutthof, zatytułowany „Portret więźniarki żydowskiej – Kiedyś była piękna..., 1944" (*Portrait of a Jewish Inmate – She was Beautiful Once..., 1944*).

Lurie, Esther. 1944. „Portrait of a Jewish Inmate – She was Beautiful Once..., 1944". Leibitsch. 820. Art Collection of the Ghetto Fighters' House, Israel.

Filie i placówki niemieckiego KL Stutthof na terenie obecnego województwa kujawsko-pomorskiego:
Außenarbeitslager Bromberg-Ost (zielony),
Außenarbeitslager Bromberg-Brahnau (fioletowy),
Außenarbeitslager AEG Thorn-Winkenau (czerwony),
Baukommando Weichsel (czarny),
Baukommando Ostland (żołty).

Opracowanie: Mariusz Balcerek

Przeludnienie obozu Stutthof i brak możliwości skierowania do pracy więźniów w jego okolicy zmusiły w 1944 r. ówczesnego komendanta SS-Obersturmbannführera (odpowiednik pułkownika w wojsku) Paula Wernera Hoppego do organizacji sieci filii. Odbyło się to we współpracy z lokalną administracją cywilną, policją i SS (Die Schutzstaffel der NSDAP / Sztafety Ochronne Narodowosocjalistycznej Niemieckiej Partii Robotników (NSDAP – Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei). W latach 1944–1945 sieć podobozów rozciągała się od Pölitz (Police koło Szczecina) do Libau (Liepāja na Łotwie). Na terenie dzisiejszego województwa kujawsko-pomorskiego znajdowało się 5 filii niemieckiego KL Stutthof:

- Außenarbeitslager Bromberg-Ost, Bromberg Reichsbahn / Zewnętrzny obóz pracy Bydgoszcz-Wschód, Bydgoszcz Kolej Państwowa
- Außenarbeitslager Bromberg-Brahnau, Bromberg-Dyn[amit] / Zewnętrzny obóz pracy Bydgoszcz-Łęgnowo, Bydgoszcz-Dyn[amit]
- Außenarbeitslager AEG Thorn-Winkenau / Zewnętrzny obóz pracy AEG Toruń-Krowieniec/Smolnik
- Baukommando Weichsel, Organisation Todt Thorn / Komando budowlane Wisła, Organizacja Todta Toruń
- Baukommando Ostland, Organisation Todt Elbing / Komando budowlane Wschód, Organizacja Todta Elbląg

MARSZ ŚMIERCI

Filie niemieckiego KL Stutthof na terenie dzisiejszego województwa kujawsko-pomorskiego w latach 1944–1945

Samorząd Województwa Kujawsko-Pomorskiego
KUJAWY POMORZE
Urząd Marszałkowski Województwa Kujawsko-Pomorskiego w Toruniu
Dofinansowano z budżetu Samorządu Województwa Kujawsko-Pomorskiego
2025 ROKIEM LUDZI NAUKI Z KUJAW I POMORZA
Książnica Kopernikańska w Toruniu

2

FILIA BROMBERG-OST

Außenarbeitslager Bromberg-Ost, Bromberg Reichsbahn / Bydgoszcz Kolej Państwowa, Komando zewnętrzne Bydgoszcz-Wschód

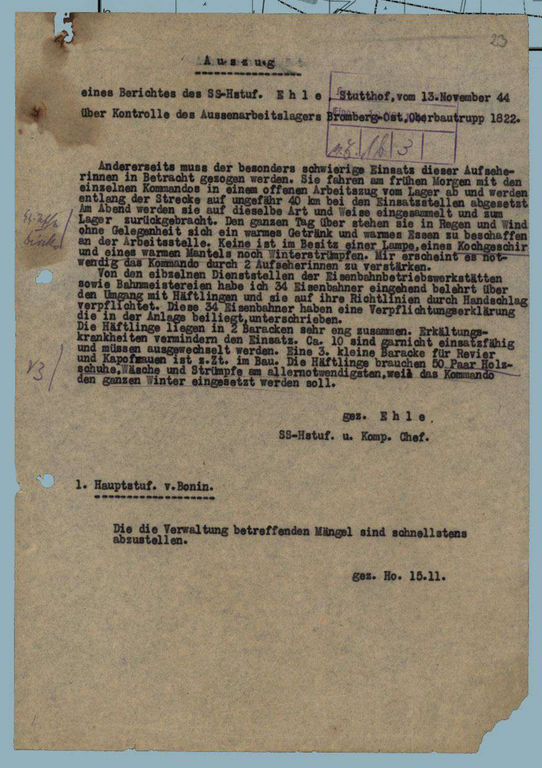
Filia funkcjonowała od 13 września 1944 do 20 stycznia 1945 r. Mieściła się na rogu ówczesnej An den Claissen (obecnie Kamienna) i Fabrikstrasse (obecnie Fabryczna), w dzielnicy Hohenholm (ówczesne Kapuściska Małe, obecnie Bydgoszcz Wschód).

Do podobozu wysłano 300 Żydówek. Dzięki meldunkowi z dnia 24 stycznia 1945 r. wiemy, że było ich wówczas 295. Kobiety pracowały przy remoncie sieci kolejowej, czyli wymianie podkładów, bazaltu i szyn, a także załadunku i rozładunku wagonów.

Lokalizacja filii Außenarbeitslager Bromberg-Ost na niemieckiej mapie, prawdopodobnie z 1941 r.

„Stadtplan Bromberg: M 1:25 000" [1941]. M-2435. Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu. https://kpbc.umk.pl/dlibra/doccontent?id=87082.

Sprawozdanie z inspekcji filii Außenkommando Bromberg-Ost z 13 listopada 1944 r., z którego wynika, że kobiety pracowały w miejscach awarii sieci kolejowej w promieniu około 40 km od Bydgoszczy. Nadzór nad nimi sprawowało m.in. 34 pracowników Reichsbahn (Kolei Państwowej). Praca odbywała się w trudnych warunkach, często w deszczu i na wietrze, bez ciepłego picia i jedzenia oraz odpowiedniego ubrania. W efekcie 10 kobiet nie było w stanie już jej wykonywać. Dlatego potrzebne było dostarczenie im 50 par drewnianych butów oraz bielizny i pończoch, aby mogły pracować zimą. Kobiety mieszkały w dwóch ciasnych barakach.

Archiwum Muzeum Stutthof w Sztutowie, sygn. I-IVH-7, s. 23.

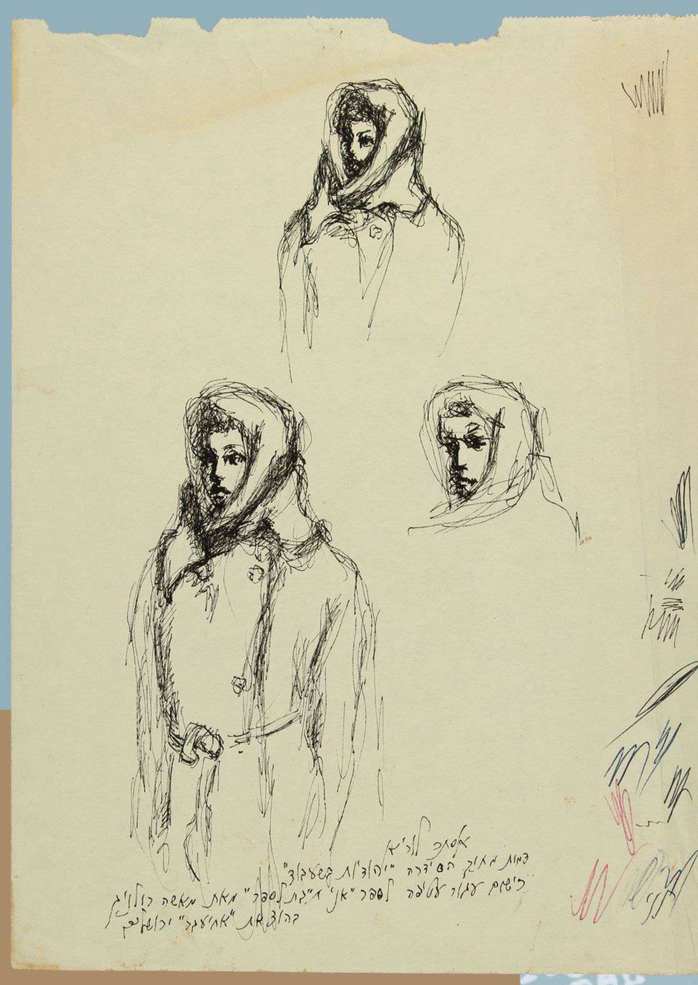
Sieć kolejowa w promieniu około 40 km od Bydgoszczy na mapie z 1941 r.

Werbemittelverlag Conrad L. Schadinsky. 1941. „Verkehrskarte von Ostpreussen, Danzig Westpreussen und Nachbargebieten". ZZK 14 376. Biblioteka Narodowa. https://polona.pl/item-view/8c0ad25c-d626-4fc1-8d2c-87bfc6593cc5?page=0.

Rysunek tuszem na papierze więźniarki Esther Lurie z obozu Leibitsch (Lubicz), w ramach Baukommando Ostland – filii niemieckiego KL Stutthof, zatytułowany „Portret Mashy Rolnik, Lubicz obóz koncentracyjny, 1944" (*Portrait of Masha Rolnik, Leibitsch concentration camp, 1944*).

Lurie, Esther. 1965. „Portrait of Masha Rolnik, Leibitsch concentration camp, 1944". 1995.A.0989.8. United States Holocaust Memorial Museum, USA. https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn61211#rights-restrictions.

SS-Oberaufseherin (starsza nadzorczyni) Gerda Steinhof, pełniąca służbę w filii Außenarbeitslager Bromberg-Ost (w centrum pierwszego rzędu) na powojennym procesie w Gdańsku. Steinhof była z zawodu tramwajową konduktorką. Do SS wstąpiła jako ochotniczka. Za służbę w niemieckim obozie Stutthof została odznaczona Krzyżem Żelaznym.

Zdjęcie: Instytut Pamięci Narodowej BU 4210/543, s. 0118.
Opis: Instytut Pamięci Narodowej Gd 604/422 cz.1, k. 44.

SS-Aufseherin (nadzorczyni) Ewa Paradies, pełniąca służbę w filii Außenarbeitslager Bromberg-Ost, w białym ubraniu (pierwsza od lewej) podczas wizji lokalnej w Stutthofie.

Instytut Pamięci Narodowej BU 4210/543, s. 0112.

Relacja więźniarki Erny Valk o pracy w Außenarbeitslager Bromberg-Ost (pisownia oryginalna).

Archiwum Muzeum Stutthof w Sztutowie, mikr. 39, s. 7.

Zwei Polinnen waren schwanger. Die eine gebar das Kind, die andere wurde mit Schwachen zur Vergasung nach Stutthof gebracht. Es war ein harter Polen-Winter. Unsere Straeflingskleidung war duenn, und auf der Strecke blaest der Wind. Auch kamen wir oft vollstaendig durchnaesst abends im Lager an und mussten am anderen Morgen mit dem nassen Kleid und nassen Struempfen...

(Dwie Polki były w ciąży. Jedna urodziła, a drugą, osłabioną, zabrano do Stutthofu na zagazowanie. To była surowa polska zima. Nasze więzienne ubrania były cienkie, a na drodze wiał wiatr. Często wieczorem docierałyśmy do obozu kompletnie przemoczone i następnego ranka musiałyśmy wstać w mokrych ubraniach i pończochach...)

MARSZ ŚMIERCI

Filie niemieckiego KL Stutthof na terenie dzisiejszego województwa kujawsko-pomorskiego w latach 1944–1945

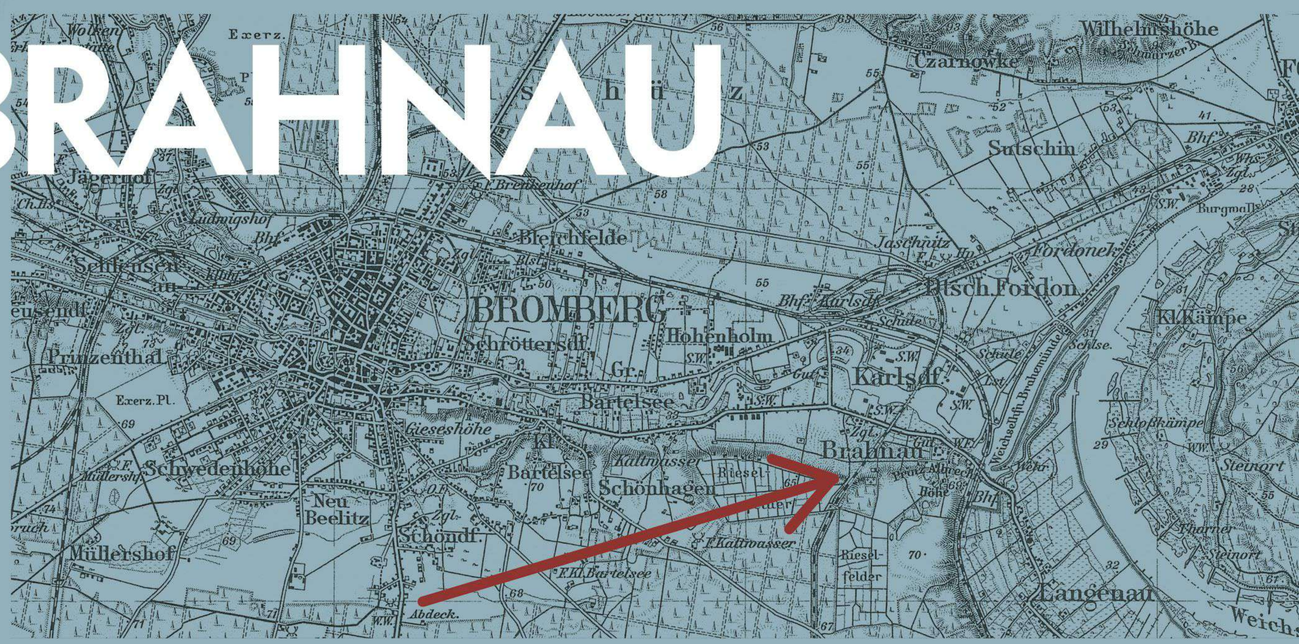
Samorząd Województwa Kujawsko-Pomorskiego
KUJAWY POMORZE
Urząd Marszałkowski Województwa Kujawsko-Pomorskiego w Toruniu
Dofinansowano z budżetu Samorządu Województwa Kujawsko-Pomorskiego
2025 ROKIEM LUDZI NAUKI Z KUJAW I POMORZA
Książnica Kopernikańska w Toruniu

FILIA BROMBERG-BRAHNAU

Außenarbeitslager Bromberg-Brahnau, Bromberg-Dyn[amit] / Zewnętrzny obóz pracy Bydgoszcz-Łęgnowo, Bydgoszcz-Dyn[amit]

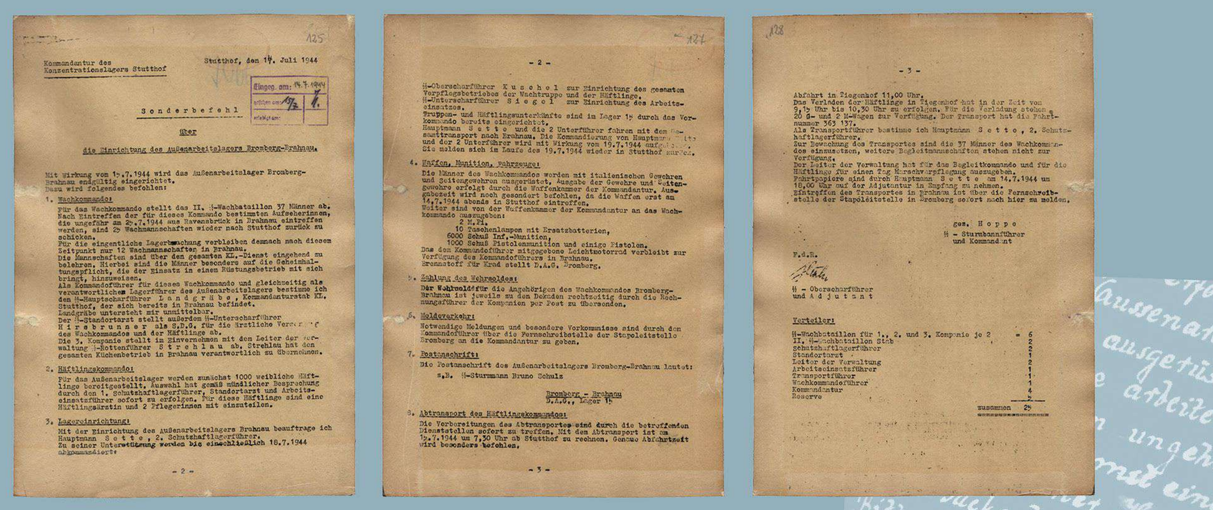
Außenarbeitslager Bromberg-Brahnau funkcjonował od 15 lipca 1944 r. do rozpoczęcia ewakuacji 25 stycznia 1945 r. Filia mieściła się na terenie fabryki Dynamit AG Bromberg, czyli Dynamit Nobel Aktiengesellschaft (Dyanamit Nobel Spółka Akcyjna, w skrócie DAG), dokładnie na terenie określanym jako Lager 15. Obecnie jest to teren m.in. Zespołu Szkół nr 18 i orlika przy ulicy Hutniczej w południowo-wschodniej części Bydgoszczy.

Do podobozu wysłano około 1000 Żydówek, głównie z ZSSR, Jugosławii, Włoch i Francji. Według raportu z 24 stycznia 1945 r. przebywało w nim wówczas 995 więźniarek. Kobiety pracowały przy produkcji amunicji.

Lokalizacja filii Außenarbeitslager Bromberg-Brahnau na niemieckiej mapie, prawdopodobnie z 1941 r.

„Stadtplan Bromberg: M 1:25 000" [1941]. M-2435. Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu. https://kpbc.umk.pl/dlibra/doccontent?id=87082.

Sonderbefehl über die Einrichtung des Außenarbeitslagers Bromberg-Brahnau.

Stutthof, den 14. Juli 1944

Mit Wirkung von 15.7.1944 wird das Außenarbeitslager Bromberg-Brahnau endgültig eingerichtet.
Dazu wird folgendes befohlen:

1. Wachkommando:
Für das Wachkommando stellt das II. SS-Wachbataillon 37 Männer ab. Nach Eintreffen der für dieses Kommando bestimmten Aufseherinnen, die ungefähr am 20.7.1944 aus Ravensbrück in Brahnau eintreffen werden, sind 2 Wachmannschaften wieder nach Stutthof zurück zu schicken.
Für die eingentliche Lagerbewachung verbleiben demach nach diesem Zeitpunkt nur 12 Wachmannschaften in Brahnau.
Die Mannschaften sind über den gesamten Kz.-Dienst eingehend zu belehren. Hierbei sind die Männer besonders auf die Geheimhaltungspflicht, die der Einsatz in einen Rüstungsbetrieb mit sich bringt, hinzuweisen.
Als Kommandoführer für diesen Wachkommando und gleichzeitig als verantwortlichen Lagerführer des Außenarbeitslagers bestimme ich den SS-Hauptscharführer Landgräbe, Kommandanturstab KL. Stutthof, der sich bereits in Brahnau befindet.
Landgräbe untersteht mir unmittelbar.
Der SS-Standortarzt stellt außerdem SS-Untersturmführer Hirschbrunner als Lager-Arzt. Für die ärztliche Versorgung des Wachkommandos und der Häftlinge ab.
Die 1. Kompanie stellt in Bierzechowo, mit dem Leiter der Verwaltung SS-Rottenführer Strehlau ab. Strehlau hat den gesamten Kuchenbetrieb in Brahnau verantwortlich zu übernehmen.

2. Häftlingskommando:
Für das Außenarbeitslager werden zunächst 1000 weibliche Häftlinge bereitgestellt. Auswahl hat gemäß ärztlicher Besprechung durch den 1. Schutzhaftlagerführer, Standortarzt und Arbeitseinsatzführer sofort zu erfolgen. Für diese Häftlinge sind eine Häftlingsärztin und 2 Pflegerinnen mit einzuteilen.

3. Lagereinrichtung:
Mit der Einrichtung des Außenarbeitslagers Brahnau beauftrage ich Hauptsturmführer Sothe, 2. Schutzhaftlagerführer.
Zu seiner Unterstützung werden bis einschließlich 16.7.1944 abgeordnet:

- 2 -

- 2 -

SS-Obersturmführer Kuschel zur Einrichtung des gesamten Wachtruppenbetriebes der Wachtruppe und der Häftlinge.
SS-Untersturmführer Siegel zur Einrichtung des Arbeitseinsatzes.
Truppen- und Häftlingsunterkünfte sind in Lager 1 durch das Vorkommando bereits eingerichtet.
Hauptsturmführer Sothe und die 2 Untersturmführer fahren mit dem Personentransport nach Brahnau. Die Kommandierung von Hauptsturmführer Sothe und der 2 Untersturmführer wird mit Wirkung von 15.7.1944 aufgehoben. Sie haben sich im Laufe des 19.7.1944 wieder in Stutthof zurückzumelden.

4. Waffen, Munition, Fahrzeuge:
Die Männer des Wachkommandos werden mit italienischen Gewehren und Seitengewehren ausgerüstet. Ausgabe der Gewehre und Seitengewehre erfolgt durch die Waffenkammer der Kommandantur. Ausgabestelle wird noch gesondert befohlen, da die Waffen erst am 14.7.1944 abends in Stutthof eintreffen.
Weiter sind von der Waffenkammer der Kommandantur an das Wachkommando auszugeben:
2 M.G.
10 Taschenlampen mit Ersatzbatterien,
6000 Schuß Inf.-Munition,
1000 Schuß Pistolenmunition und einige Pistolen.
Das dem Kommandoführer mitzugebende Leichtmotorrad verbleibt zur Verfügung des Kommandoführers in Brahnau.
Betriebsstoff für Kraftfahrzeuge stellt D.A.G., Bromberg.

5. Zahlung des Wehrsoldes:
Der Wehrsold für die Angehörigen des Wachkommandos Bromberg-Brahnau ist jeweils an den Beginn rechtzeitig durch die Wachkommandoführer der Kompanien per Post zu überweisen.

6. Meldepflicht:
Notwendige Meldungen und besondere Vorkommnisse sind durch den Kommandoführer über die Fernschreibstelle der Stapoleitstelle Bromberg an die Kommandantur zu geben.

7. Postanschrift:
Die Postanschrift des Außenarbeitslagers Bromberg-Brahnau lautet:
z.B. SS-Untersturmmann Bruno Schulz
Bromberg - Brahnau
P.L.Z., Lager 15

8. Abtransport der Häftlingskommandos:
Die Vorbereitungen des Abtransportes sind durch die betroffenen Dienststellen sofort zu treffen. Mit den Abtransport ist um 19.7.1944 um 7,30 Uhr ab Stutthof zu rechnen. Genaue Abfahrtszeit wird besonders befohlen.

- 3 -

Abfahrt in Ziegenhof 11,00 Uhr.
Das Verladen der Häftlinge in Ziegenhof hat in der Zeit von 9,15 Uhr bis 10,30 Uhr zu erfolgen. Für die Verladung stehen 2 20 t- und 2 10-Wagen zur Verfügung. Zur Transport hat die Fahrtnummer 365 137.
Als Transportführer bestimme ich Hauptsturmführer Sothe, 2. Schutzhaftlagerführer.
Der Besetzung des Transportes sind die 37 Männer des Wachkommandos einzusetzen, weitere Begleitmannschaften stehen nicht zur Verfügung.
Der Leiter der Verwaltung hat für die Begleitkommando und für die Häftlinge für einen Tag Marschverpflegung auszugeben.
Fahrtpapiere sind durch Hauptsturmführer Sothe am 14.7.1944 um 18,00 Uhr auf der Adjutantur in Empfang zu nehmen.
Meldungen über den Eintreffen des Transportes in Brahnau ist über die Fernschreibstelle der Stapoleitstelle in Bromberg an Stutthof noch hier zu melden.

gez. Hoppe
SS-Sturmbannführer
und Kommandant

Fe.S.R.
SS-Obersturmführer
und Adjutant

Verteiler:
SS-Wachbataillon für 1., 2. und 3. Kompanie je 2 = 6
II. SS-Wachbataillon Stab 1
Schutzhaftlagerführer 2
Standortarzt 1
Leiter der Verwaltung 2
Arbeitseinsatzführer 1
Transportführer 1
Wachkommandoführer 1
Kommandantur 4
Reserve 4
zusammen 25

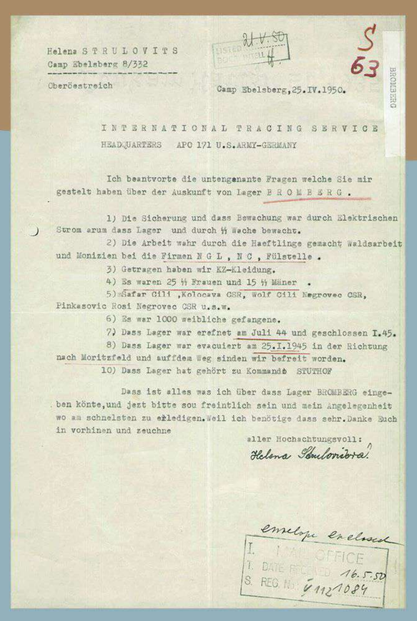
Rozkaz Paula Wernera Hoppego, komendanta niemieckiego KL Stutthof z 14 lipca 1944 r., powołujący z dniem 15 lipca filię Außenarbeitslager Bromberg-Brahnau.

Archiwum Muzeum Stutthof w Sztutowie, sygn. I-IB-3, s. 125, 127–128.

Relacja T. Mittelmann o Außenarbeitslager Bromberg-Brahnau.

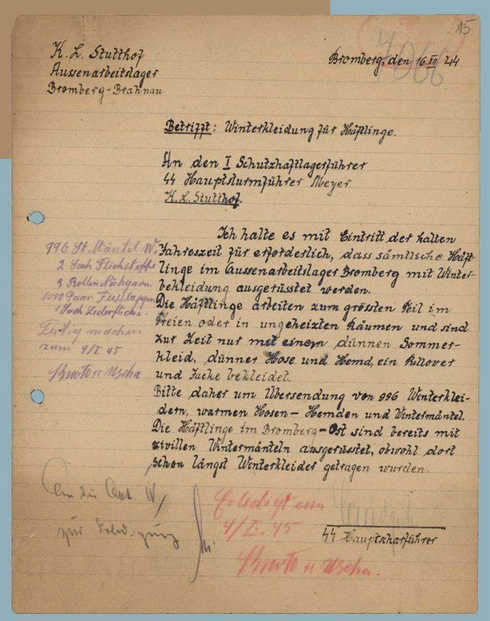
Drywa, Danuta. 2001. *Zagłada Żydów w obozie koncentracyjnym Stutthof (wrzesień 1939–maj 1945)*. Gdańsk: Muzeum Stutthof w Sztutowie, s. 187.

Przybyłyśmy 1 sierpnia 1944 r. do Branau [Brahnau]. Starsze kobiety wysłano do pracy w kuchni. Otrzymałyśmy bardzo dobry obiad, tak więc miałyśmy nadzieję, że będzie lepiej. Ale byłyśmy rozczarowane. Obóz był mały. Komendant był bestią [SS-Hauptscharführer (odpowiednik sierżanta sztabowego w wojsku) Paul Landgräbe – M.B.]. *Używał narzędzi tortur. Często byłyśmy zamykane w bunkrze bez powodu. On mieszkał w Branau [Brahnau] wraz z rodziną. Ja pracowałam w fabryce amunicji. Wypełniałam 59 bomb dziennie.*

Informacja więźniarki Margit Moskowitz na temat filii Außenarbeitslager Bromberg-Brahnau z 1950 r. Dowiadujemy się z niej m.in. o dacie rozpoczęcia ewakuacji, czyli 25 stycznia 1945 r.

„Concentration camp Stutthof and commands". 1950. 1107022. Arolsen Archives. International Center on Nazi Persecution, Germany, DocID: 87765866, https://collections.arolsen-archives.org/en/document/87765866.

Pismo komendanta filii Außenarbeitslager Bromberg-Brahnau SS-Hauptscharführera (odpowiednika sierżanta sztabowego w wojsku) Paula Landgräbe do obozu macierzystego w Stutthofie z 16 grudnia 1944 r. z prośbą o przesłanie 996 sztuk zimowych sukien, ciepłych spodni i zimowych płaszczy dla więźniarek.

Archiwum Muzeum Stutthof w Sztutowie, sygn. I-IVH-5, s. 15.

Rysunek tuszem na papierze więźniarki Esther Lurie z obozu Leibitsch (Lubicz), w ramach Baukomando Ostland – filii niemieckiego KL Stutthof, zatytułowany „Więźniarka w obozie" (*A Woman Inmate in the Camp*).

Lurie, Esther. 1944. „A Woman Inmate in the Camp". Leibitsch. 825. Art Collection of the Ghetto Fighters' House, Israel.

Pasiak byłej więźniarki Esther Kessler lub jej matki Mashy, który był noszony przez jedną z nich w niemieckich obozach w Kaiserwald (Riga-Kaiserwald, koło Rygi na Łotwie), Stutthof i filiach tego ostatniego: Außenarbeitslager AEG Thorn-Winkenau i Außenarbeitslager Bromberg-Brahnau.

„Concentration camp striped uniform coat with yellow triangle worn by a Polish Jewish female inmate". 1943. 2004.411.1. United States Holocaust Memorial Museum, USA. https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn522123

MARSZ ŚMIERCI

Filie niemieckiego KL Stutthof na terenie dzisiejszego województwa kujawsko-pomorskiego w latach 1944–1945

Samorząd Województwa Kujawsko-Pomorskiego
KUJAWY POMORZE
Urząd Marszałkowski Województwa Kujawsko-Pomorskiego w Toruniu
Dofinansowano z budżetu Samorządu Województwa Kujawsko-Pomorskiego
2025 ROKIEM LUDZI NAUKI Z KUJAW I POMORZA
Książnica Kopernikańska w Toruniu

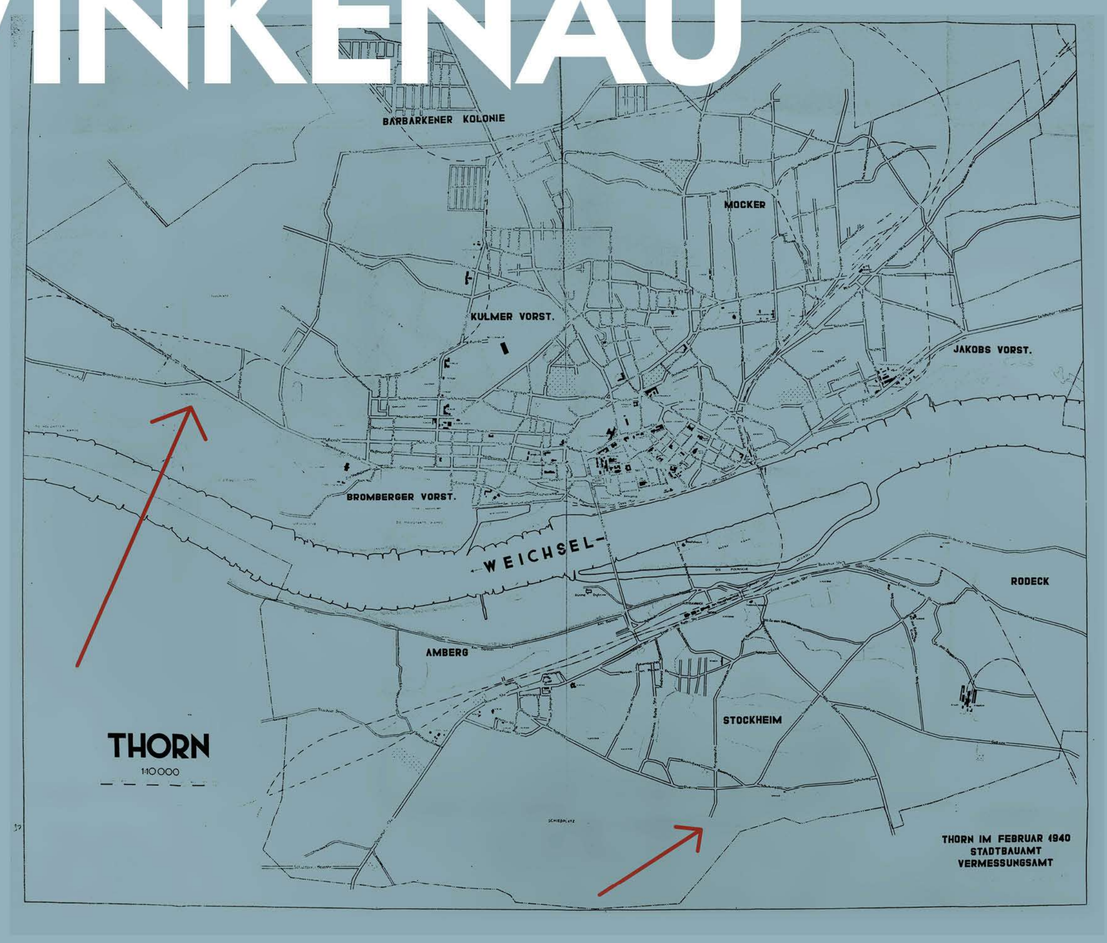
4

FILIA AEG THORN-WINKENAU

Außenarbeitslager AEG Thorn-Winkenau / Zewnętrzny obóz pracy AEG Toruń-Krowieniec / Smolnik

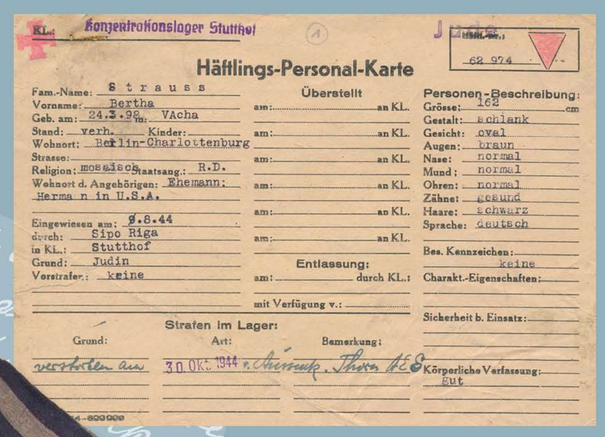
Filia funkcjonowała od 13 września 1944 do stycznia 1945 r. Mieściła się w Winkenau (Krowieniec, dawniej Krowiniec; Smolnik), przy drodze wylotowej z Torunia na Bydgoszcz. Kobiety zostały najpierw zakwaterowane w Forcie XIII (niemiecka nazwa: Fort VI Winrich von Kniprode), w południowej części Torunia, po drugiej stronie Wisły, a później przeniesione do obozu w Winkenau.

Przez podobóz przeszło 680 Żydówek, m.in. z Węgier. Według raportu z 24 stycznia 1945 r. znajdowało się w nim 510 więźniarek. AEG, czyli Allgemeine Elektricitäts Gesellschaft, to niemiecki koncern elektrotechniczny, funkcjonujący do dnia dzisiejszego. Kobiety w toruńskim zakładzie AEG spawały uszkodzone przewody miedziane i poddawały je testom dla Wehrmachtu.

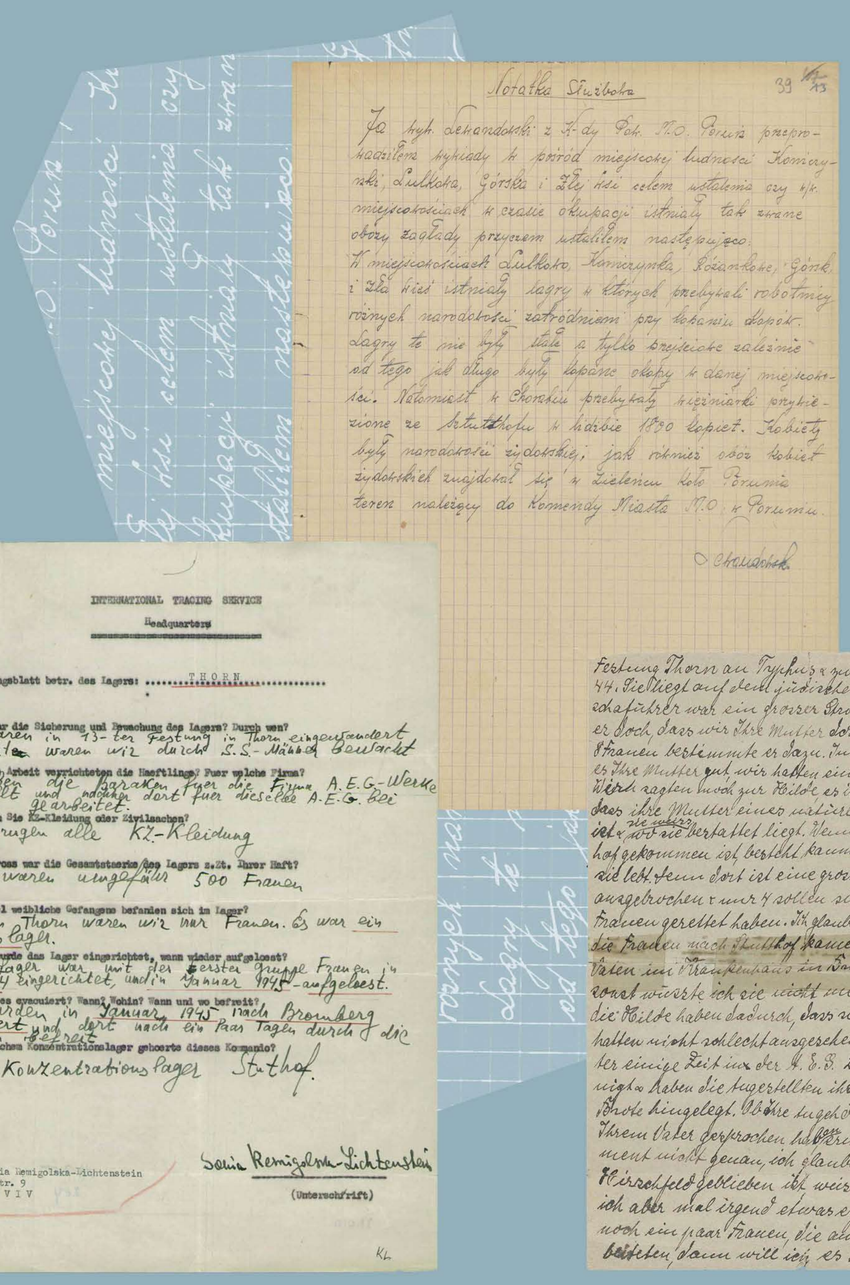
Außenarbeitslager AEG Thorn-Winkenau i Fort XIII na mapie Torunia z 1940 r.

Stadtbaumt Vermessungsamt. 1940. „Thorn". Kart.1002. Wojewódzka Biblioteka Publiczna – Książnica Kopernikańska w Toruniu.

Karta więźniarki Berthy Strauss z Außenarbeitslager AEG Thorn-Winkenau. Widzimy na niej datę jej śmierci – 30 października 1944 r.

Archiwum Muzeum Stutthof w Sztutowie, sygn. I-III-29276, k. 1.

Notatka służbowa milicjanta Lewandowskiego na temat obozów w okolicy Torunia, prawdopodobnie z 1950 r. Wynika z niej, że w Lulkowie, Koniczynce, Różankowie, Górsku i Złejwsi znajdowały się obozy dla robotników kopiących rowy, ale nie były to filie niemieckiego KL w Stutthofie. Z tym ostatnim związane były placówki w Koraben (Chorabiu) i Winkenau (Krowieńcu / Smolniku, określonym tutaj jako Zieleniec).

Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, sygn. 1111, s. 39.

Informacja więźniarki Sonii Remigolskiej-Lichtenstein na temat filii Außenarbeitslager AEG Thorn-Winkenau, m.in. o lokalizacji obozu w Forcie XIII i wykonywanych tam pracach.

„Concentration camp Stutthof and commands". 1975. 1107022. Arolsen Archives. International Center on Nazi Persecution, Germany, DocID: 87765916, https://collections.arolsen-archives.org/en/document/87765916.

List byłej więźniarki Margarete Jacobson do Susan Taube z 1947 r. na temat pobytu w Außenarbeitslager AEG Thorn. Możemy przeczytać m.in. o tym, że docelowy obóz był w budowie i z tego względu trzymano je początkowo w twierdzy Thorn, czyli w jednym z fortów. W trakcie ewakuacji popędzono je do Goldfeld (Trzeciewca), 20 km na północ od Bromberga. Z grupy 510 kobiet na miejsce dotarło zaledwie 150–160, czyli 29–31%.

„Letter from Margarete Jacobson to Susan Taube". 1947. 2004.240.1. United States Holocaust Memorial Museum, USA. https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn515012?rsc=21469&cv=1&x=1353&y=718&z=1.6e-4.

Strój więźniarki Hannah Lenschitzki, który był noszony w niemieckich obozach w Kaiserwald (Riga-Kaiserwald, koło Rygi na Łotwie), Stutthof i filii tego ostatniego – Außenarbeitslager AEG Thorn-Winkenau.

„Concentration camp uniform dress with number 94593 worn by a German Jewish inmate". b.d. United States Holocaust Memorial Museum, USA. https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn8597.

Rysunek tuszem na papierze więźniarki Esther Lurie z obozu Leibitsch (Lubicz), w ramach Baukomando Ostland – filii niemieckiego KL Stutthof, zatytułowany „Więźniarka w obozie" (*A Woman Inmate in the Camp*).

Lurie, Esther. 1944. „A Woman Inmate in the Camp". Leibitsch. 826. Art Collection of the Ghetto Fighters' House, Israel.

MARSZ ŚMIERCI

Filie niemieckiego KL Stutthof na terenie dzisiejszego województwa kujawsko-pomorskiego w latach 1944–1945

Samorząd Województwa Kujawsko-Pomorskiego
KUJAWY POMORZE
Urząd Marszałkowski Województwa Kujawsko-Pomorskiego w Toruniu
Dofinansowano z budżetu Samorządu Województwa Kujawsko-Pomorskiego
2025 ROKIEM LUDZI NAUKI Z KUJAW I POMORZA
Książnica Kopernikańska w Toruniu

5

FILIA BAUKOMMANDO WEICHSEL

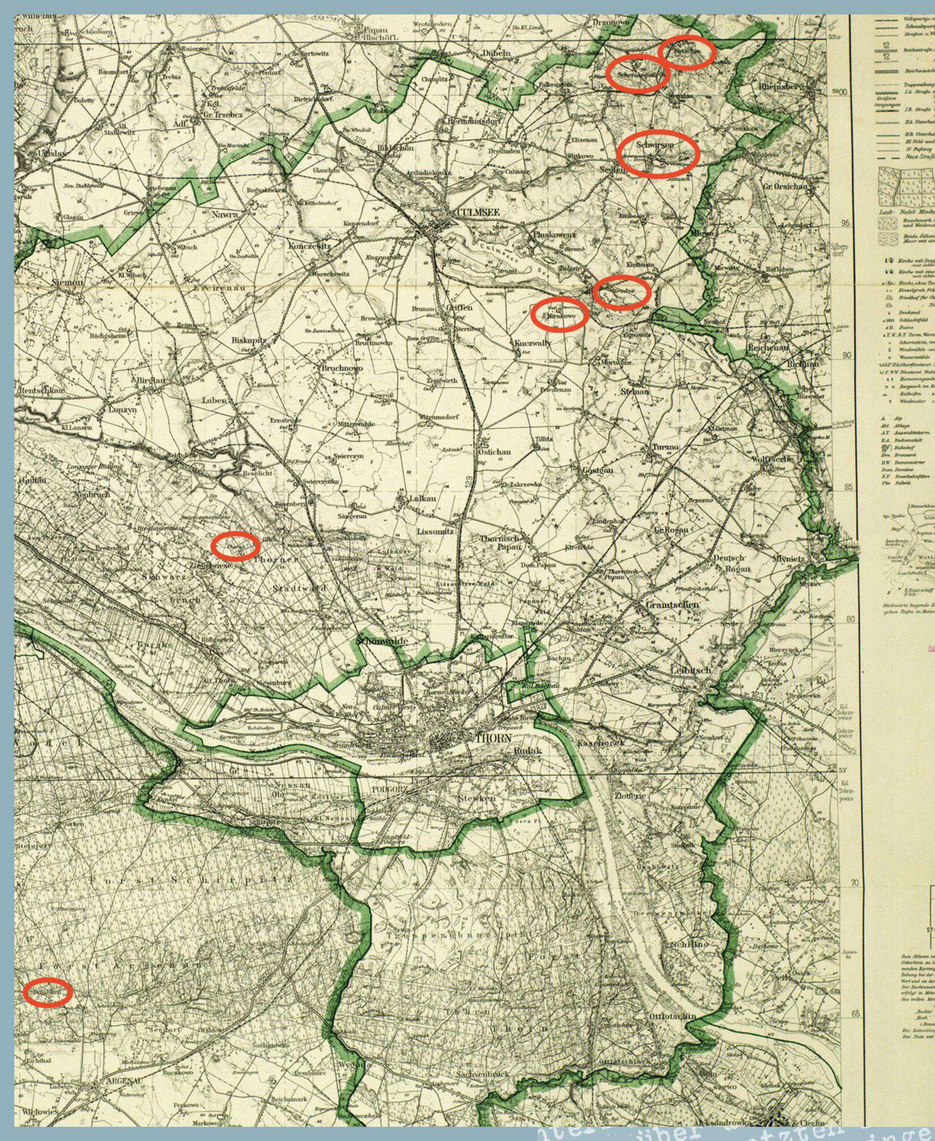
Baukommando Weichsel, Oraganisation Todt Thorn / Komando budowlane Wisła, Organizacja Todta Toruń

Organizacja Todta to niemiecka struktura złożona z państwowych i prywatnych spółek, założona w 1938 r., aby usprawnić budowanie obiektów wojskowych. Jej organizatorem i pierwszych kierownikiem był inżynier Fritz Todt, od którego wzięła ona nazwę.

Filia Baukommando Weichsel funkcjonowała od 24 sierpnia 1944 do 19–20 stycznia 1945 r. Jej komenda mieściła się w majątku Botten (Bocień) pomiędzy Chełmżą a Wąbrzeźnem. Podobóz dzielił się na trzy grupy:

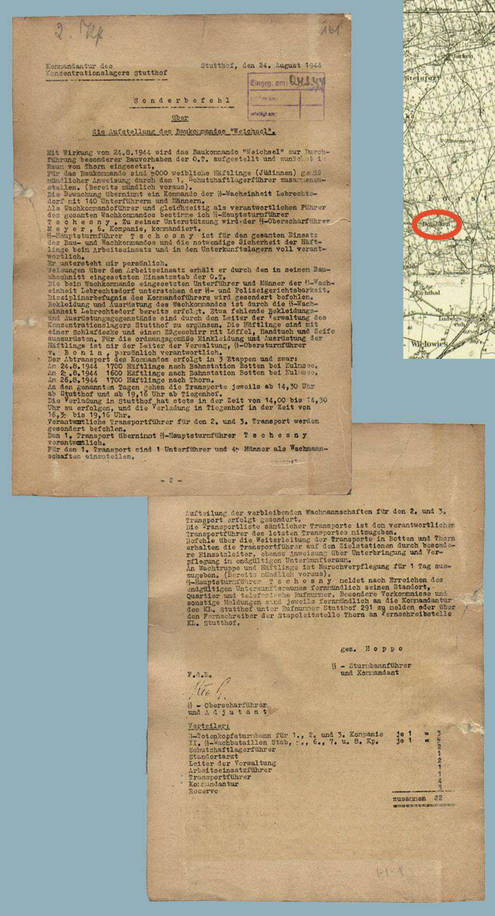
- I grupa: Botten (Bocień), potem Merch (Mirakowo), Schwirsen (Dźwierzno), następnie Groden (Grodno),
- II grupa: Schirkenpass (Szerokopas), a później Groden (Grodno),
- III grupa: Argenau (Gniewkowo, dokładnie w pobliżu wsi Dombken (Dąbki, Dąblin), na północ od miasta w Puszczy Bydgoskiej, następnie w Koraben (Chorab).

Do podobozu Baukommando Weichsel wysłano w sumie 6000 Żydówek. Według raportu z 24 stycznia 1945 r. znajdowało się w nim 3225 więźniarek. Kobiety pracowały jesienią i zimą głównie przy kopaniu fortyfikacji polowych wzdłuż rzeki Drwęcy, na terenie ziemi chełmińskiej i w Puszczy Bydgoskiej. Umocnienia miały zatrzymać zbliżającą się Armię Czerwoną.

Rozmieszczenie placówek Baukommando Weichsel na niemieckiej mapie z 1942 r.

Reichsamt für Landesaufnahme. 1942. „Stadt- und Landkreis Thorn". Kart.1264. Wojewódzka Biblioteka Publiczna – Książnica Kopernikańska w Toruniu. https://kpbc.umk.pl/dlibra/doccontent?id=50336.

Rozkaz Paula Wernera Hoppego, komendanta niemieckiego KL Stutthof z 24 sierpnia 1944 r., powołujący z dniem 24 sierpnia filię Baukommando Weichsel.

Archiwum Muzeum Stutthof w Sztutowie, I-IB-3, s. 161–162.

Der Abtransport des Kommandos erfolgt in 3 Etappen und zwar:
Am 24.8.1944 1700 Häftlinge nach Bahnstation Botten bei Kulmsee.
Am 2[illegible].8.1944 1600 Häftlinge nach Bahnstation Botten bei Kulmsee.
Am 26.8.1944 1700 Häftlinge nach Thorn.
An den genannten Tagen gehen die Transporte jeweils ab 14,30 Uhr ab Stutthof und ab 19,16 Uhr ab Tiegenhof.
Die Verladung in Stutthof hat stets in der Zeit von 14,00 bis 14,30 Uhr zu erfolgen, und die Verladung in Tiegenhof in der Zeit von 16,3[illegible] bis 19,16 Uhr.

Niemiecki porządek, czyli informacja o organizacji filii i transporcie do niej więźniarek.

Archiwum Muzeum Stutthof w Sztutowie, sygn. I-IB-3, s. 161, tłum. Sylwia Grochowina.
Grochowina, Sylwia. 2016. *„Toruński Holokaust": losy Żydówek z podobozu KL Stutthof o nazwie Baukommando Weichsel (OT Thorn) w świetle relacji i wspomnień ocalałych ofiar i świadków*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika; Towarzystwo Naukowe w Toruniu, s. 144.

Przetransportowanie komanda nastąpi w trzech etapach, mianowicie:

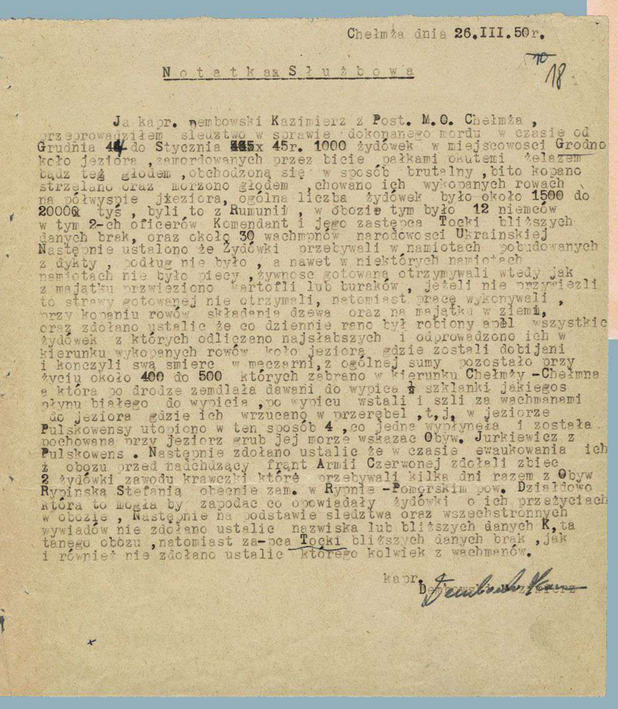
28.8.1944 1700 więźniarek do stacji kolejowej w Bocieniu koło Chełmży

25.8.1944 1600 więźniarek do stacji kolejowej w Bocieniu koło Chełmży

26.8.1944 1700 więźniarek do Torunia.

W wymienione dni transporty odejdą każdorazowo o godzinie 14.30 ze Stutthofu i o godzinie 19.16 z Nowego Dworu Gdańskiego.

Załadunek w Stutthofie ma nastąpić zawsze w godzinach od 14.00 do 14.30, a załadunek w Nowym Dworze Gdańskim w godzinach od 16.35 do 19.16.

Chełmża dnia 26.III.50r.

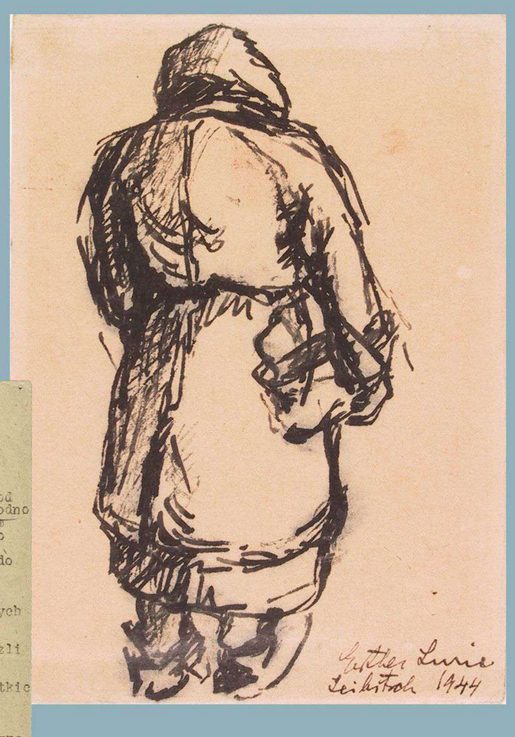
N o t a t k a S ł u ż b o w a

Ja kapr. [illegible]owski Kazimierz z Post. M.O. Chełmża, przeprowadziłem śledztwo w sprawie dokonanego mordu w czasie od Grudnia 44 do Stycznia 45x 45r. 1000 żydówek w miejscowości Grodno koło jeziora, zamordowanych przez bicie pałkami okutemi żelazem bądź też głodem, obchodzoną się w sposób brutalny, bito kopano strzelano oraz morzono głodem, chowano ich wykopanych rowach na półwyspie jeziora, ogólna liczba żydówek było około 1500 do 2000, tyś, byli to z Rumunii, w obozie tym było 12 niemców w tym 2-ch oficerów Komendant i jego zastępca Tocki bliższych danych brak, oraz około 30 wachmanów narodowości Ukraińskiej Następnie ustalono że żydówki przebywali w namiotach pobudowanych z dykty, podług nie było, a nawet w niektórych namiotach nie było piecy, żywność gotowaną otrzymywali wtedy jak z majątku przywieziono kartofli lub buraków, jeżeli nie otrzymali to strawy gotowanej nie otrzymali, natomiast prace wykonywali, przy kopaniu rowów, składaniu drzewa oraz na majątku w ziemi, oraz zdołano ustalić że co dziennie rano był robiony apel wszystkich żydówek z których odliczano najsłabszych i odprowadzono ich w kierunku wykopanych rowów koło jeziora gdzie zostali dobijani i kończyli swą śmierć w męczarni, z ogólnej sumy pozostało przy życiu około 400 do 500 których zebrano w kierunku Chełmży - Chełmno a która po drodze zemdlała dawani do wypicia z szklanki jakiegoś płynu białego do wycia, po wyciu wstali i szli ze wachmanami do jeziora gdzie ich wrzucano w przerębel, t,j, w jeziorze Pułkowensy utopiono w ten sposób 4, co jedno wyżyngła i została pochowana przy jeziorz grub jej morze wskazać Obyw. Jurkiewicz z Pułkowens. Następnie zdołano ustalić że w czasie ewakuowania ich z obozu przed nadchodzący front Armii Czerwonej zdołeli zbiec 2 żydówki zawodu krawczki które przebywali kilka dni razem z Obyw Rypińska Stefania obecnie zam. w Rypnie - Pomorskim pow. Dzisiejowo która to mogła by zapodać co opowiadały żydówki o ich przeżyciach w obozie, Następnie na podstawie śledztwa oraz wszechstronnych wywiadów nie zdołano ustalić nazwiska lub bliższych danych K,ta tamtego obozu, natomiast za-poa Tocki bliższych danych brak, jak i również nie zdołano ustalić którego kolwiek z wachmanów.

kapr.

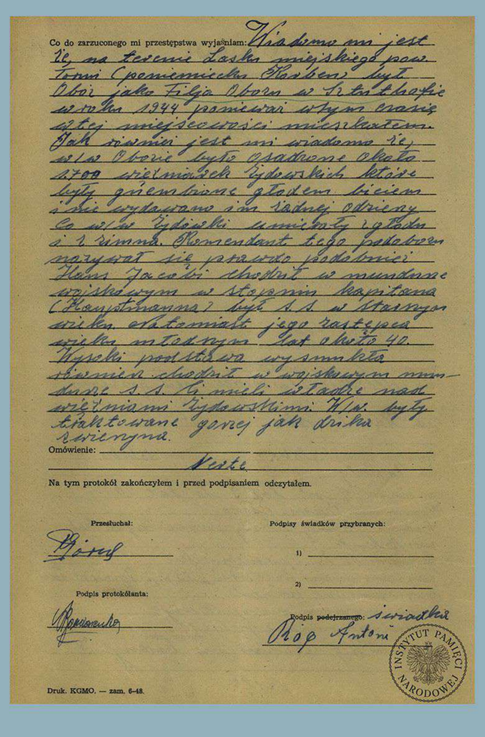
Notatka służbowa kaprala Milicji Obywatelskiej Kazimierza Dembowskiego na temat placówki filii Baukommando Weichsel w Korben, w której widnieją informacje m.in. o ciężkich warunkach pracy i topieniu Żydówek w przeręblu.

Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, sygn. 1094, s. 18.

Rysunek tuszem na papierze więźniarki Esther Lurie z obozu Leibitsch (Lubicz), w ramach Baukomando Ostland – filii niemieckiego KL Stutthof, zatytułowany „Więźniarka widziana od tyłu – w letnim płaszczu zimą" (*A Woman Inmate Viewed from Behind – Wearing a Summer Coat in Winter*).

Lurie, Esther. 1944. „A Woman Inmate Viewed from Behind – Wearing a Summer Coat in Winter". Leibitsch. 823. Art Collection of the Ghetto Fighters' House, Israel.

Pismo Prokuratury Sądu Okręgowego w Poznaniu do Powiatowej Komendy Milicji Obywatelskiej w Inowrocławiu z 1948 r. w sprawie placówki na terenie Argenau (Gniewkowo), działającej w ramach Baukommando Weichsel.

Instytut Pamięci Narodowej By 692/181, k. 91.

W odpowiedzi na to pismo Zarząd Miejski Gniewkowo poinformował o istnieniu obozu pracy w pobliżu wioski Dąbki (Dombken, Dąblin), w Puszczy Bydgoskiej, na północ od miasta.

Instytut Pamięci Narodowej By 692/181, k. 99.

MARSZ ŚMIERCI

Filie niemieckiego KL Stutthof na terenie dzisiejszego województwa kujawsko-pomorskiego w latach 1944–1945

Samorząd Województwa Kujawsko-Pomorskiego
KUJAWY POMORZE
Urząd Marszałkowski Województwa Kujawsko-Pomorskiego w Toruniu
Dofinansowano z budżetu Samorządu Województwa Kujawsko-Pomorskiego
2025 ROKIEM LUDZI NAUKI Z KUJAW I POMORZA
Książnica Kopernikańska w Toruniu

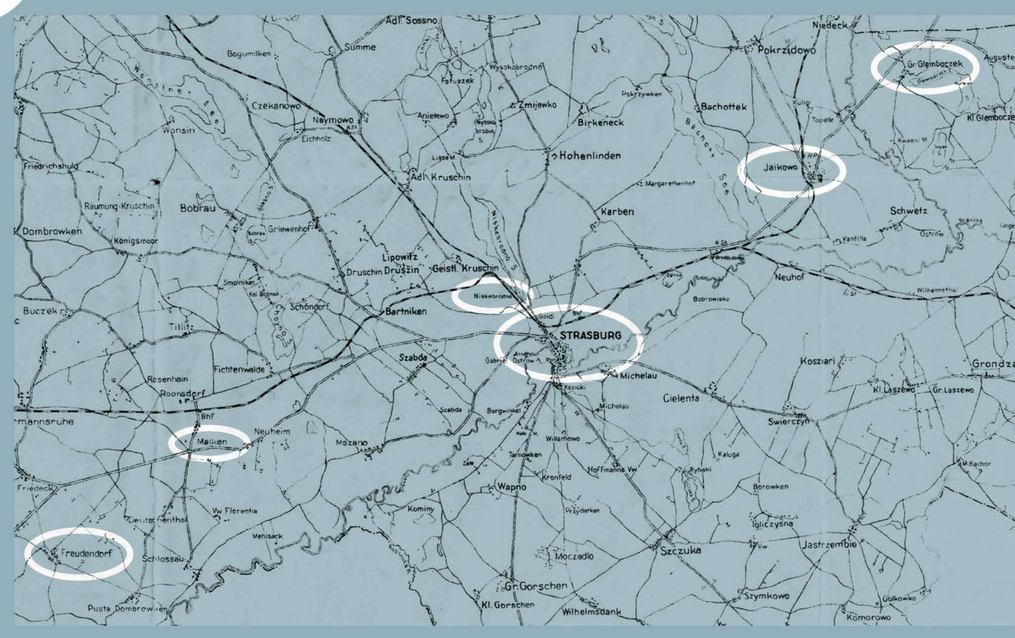
6

FILIA BAUKOMMANDO OSTLAND

Baukommando Ostland, Organisation Todt Elbing / Komando budowlane Wschód, Organizacja Todta Elbląg

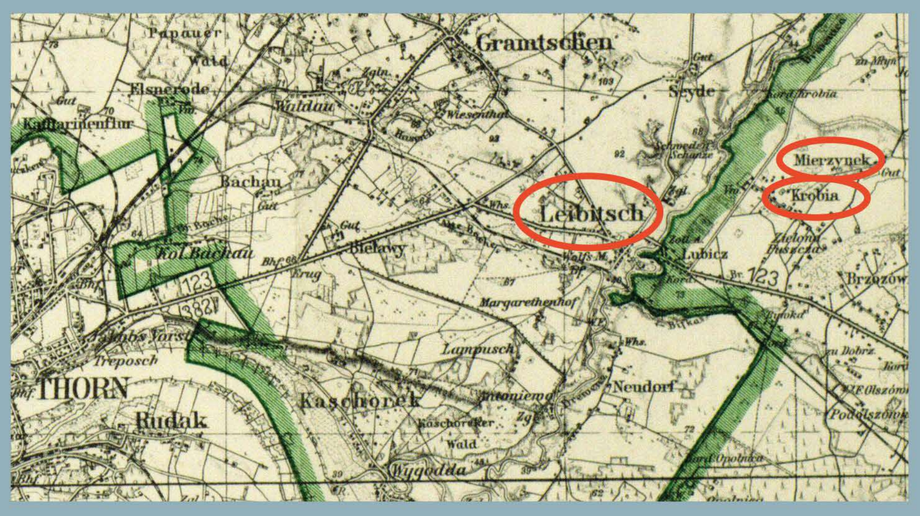
Filia funkcjonowała od 7 sierpnia 1944 do 15–28 stycznia 1945 r. Początkowo jej placówki mieściły się w okolicy Elbląga. Później zostały one przeniesione nad rzekę Drwęcę. Na terenie obecnego województwa kujawsko-pomorskiego więźniarki rozlokowano w miejscowościach: Niderworben (Wielki Głęboczek), Hohencek (Jajkowo), Niderfuhr (Niskie Brodno), Strasburg (Brodnica), Malken (Małki), Freudendorf (Cieszyny), Kroppen (Krobia), Merzen (Mierzynek) i Leibitsch (Lubicz).

Przez filię przeszło ponad 6000 Żydówek. Według raportu z 24 stycznia 1945 r. znajdowało się w niej 5036 więźniarek. Kobiety pracowały jesienią i zimą przy kopaniu fortyfikacji polowych wzdłuż rzeki Drwęcy, podobnie jak to miało miejsce w przypadku Baukommando Weichsel.

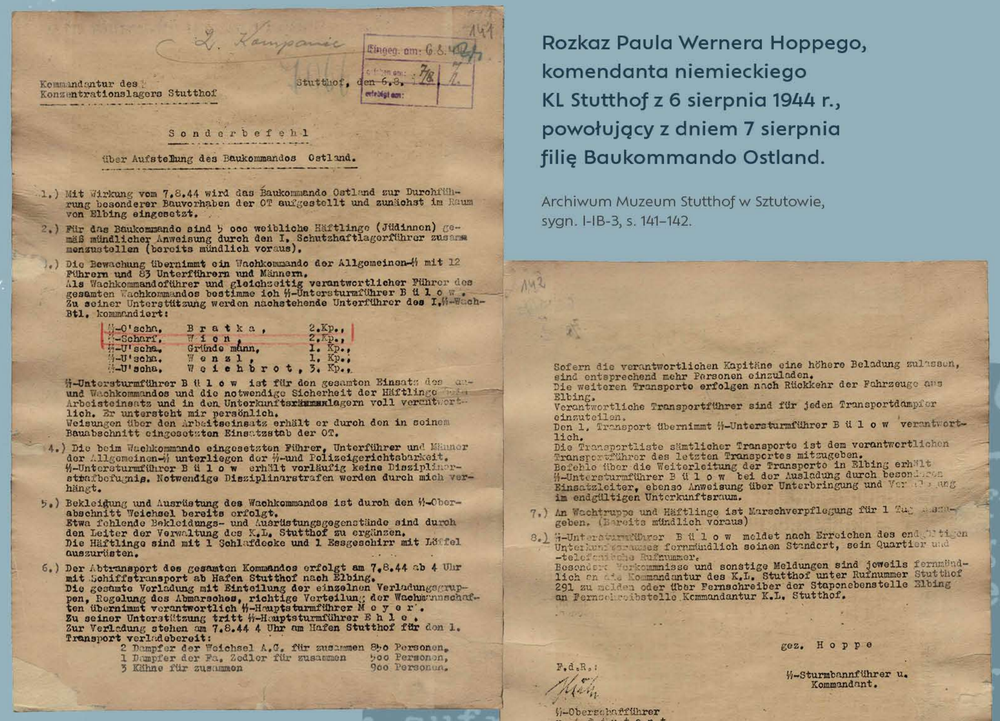
Placówki Baukomando Ostland wokół Brodnicy na mapie z 1940 r.

Vermessungsbüro des Kulturamtes Thorn. 1940. „Kreis Strasburg". C III 837. Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna w Bydgoszczy. https://kpbc.umk.pl/dlibra/doccontent?id=161916.

Placówki Baukommando Ostland na wschód od Torunia na niemieckiej mapie z 1942 r.

Reichsamt für Landesaufnahme. 1942. „Stadt- und Landkreis Thorn". Kart.1264. Wojewódzka Biblioteka Publiczna – Książnica Kopernikańska w Toruniu. https://kpbc.umk.pl/dlibra/doccontent?id=50336.

Kommandantur des Konzentrationslagers Stutthof

Stutthof, den 6.8.1944

Sonderbefehl

über Aufstellung des Baukommandos Ostland.

1.) Mit Wirkung vom 7.8.44 wird das Baukommando Ostland zur Durchführung besonderer Bauvorhaben der OT aufgestellt und zunächst im Raum von Elbing eingesetzt.

2.) Für das Baukommando sind 6 000 weibliche Häftlinge (Jüdinnen) gemäß mündlicher Anweisung durch den I. Schutzhaftlagerführer zusammenzustellen (bereits mündlich voraus).

3.) Die Bewachung übernimmt ein Wachkommando der Allgemeinen-SS mit 12 Führern und 85 Unterführern und Männern.
Als Wachkommandoführer und gleichzeitig verantwortlicher Führer des gesamten Wachkommandos bestimme ich SS-Obersturmführer B ü l o w.
Zu seiner Unterstützung werden nachstehende Unterführer des I.SS-Wach-Btl. kommandiert:

SS-U'schn. B r a t k a, 2.Kp.,
SS-Schrf. W i e n e r, 2.Kp.,
SS-U'schn. Gründe mann, 1. Kp.,
SS-U'schn. W e n s l, 1. Kp.,
SS-U'schn. W e i c h b r o t, 3. Kp.,

SS-Obersturmführer B ü l o w ist für den gesamten Einsatz des Bau- und Wachkommandos und die notwendige Sicherheit der Häftlinge beim Arbeitseinsatz und in den Unterkunftsräumen voll verantwortlich. Er untersteht mir persönlich.
Weisungen über den Arbeitseinsatz erhält er durch den in seinem Bauabschnitt eingesetzten Einsatzstab der OT.

4.) Die beim Wachkommando eingesetzten Führer, Unterführer und Männer der Allgemeinen-SS unterliegen der SS-und Polizeigerichtsbarkeit. SS-Obersturmführer B ü l o w erhält vorläufig keine Disziplinarstrafbefugnis. Notwendige Disziplinarstrafen werden durch mich verhängt.

5.) Bekleidung und Ausrüstung des Wachkommandos ist durch den SS-Oberabschnitt Weichsel bereits erfolgt.
Etwa fehlende Bekleidungs- und Ausrüstungsgegenstände sind durch den Leiter der Verwaltung des K.L. Stutthof zu ergänzen.
Die Häftlinge sind mit 1 Schlafdecke und 1 Essgeschirr mit Löffel auszurüsten.

6.) Der Abtransport des gesamten Kommandos erfolgt am 7.8.44 ab 4 Uhr mit Schiffstransport ab Hafen Stutthof nach Elbing.
Die gesamte Verladung mit Einteilung der einzelnen Verladungsgruppen, Regelung des Abmarsches, richtige Verteilung der Wachmannschaften übernimmt verantwortlich SS-Hauptsturmführer M e y e r.
Zu seiner Unterstützung tritt SS-Hauptsturmführer B h l e.
Zur Verladung stehen am 7.8.44 4 Uhr am Hafen Stutthof für den 1. Transport verladebereit:
2 Dampfer der Weichsel A.G. für zusammen 800 Personen,
1 Dämpfer der Fa. Zodlor für zusammen 500 Personen,
3 Kähne für zusammen 900 Personen.

Rozkaz Paula Wernera Hoppego, komendanta niemieckiego KL Stutthof z 6 sierpnia 1944 r., powołujący z dniem 7 sierpnia filię Baukommando Ostland.

Archiwum Muzeum Stutthof w Sztutowie, sygn. I-IB-3, s. 141–142.

Sofern die verantwortlichen Kapitäne eine höhere Beladung zulassen, sind entsprechend mehr Personen einzuladen.
Die weiteren Transporte erfolgen nach Rückkehr der Fahrzeuge aus Elbing.
Verantwortliche Transportführer sind für jeden Transportdampfer einzuteilen.
Den 1. Transport übernimmt SS-Obersturmführer B ü l o w verantwortlich.
Die Transportliste sämtlicher Transporte ist dem verantwortlichen Transportführer des letzten Transportes mitzugeben.
Befehle über die Weiterleitung der Transporte in Elbing erhält SS-Obersturmführer B ü l o w bei der Ausladung durch besonderen Einsatzleiter, ebenso Anweisung über Unterbringung und Verpflegung im endgültigen Unterkunftsraum.

7.) An Wachtruppe und Häftlinge ist Marschverpflegung für 1 Tag mitzugeben. (Bereits mündlich voraus)

8.) SS-Obersturmführer B ü l o w meldet nach Erreichen des endgültigen Unterkunftsraumes fernmündlich seinen Standort, sein Quartier und -telefonische Rufnummer.
Besondere Vorkommnisse und sonstige Meldungen sind jeweils fernmündlich an die Kommandantur des K.L. Stutthof unter Rufnummer Stutthof 291 zu melden oder über Fernschreiber der Staponebenstelle Elbing an Fernschreibstelle Kommandantur K.L. Stutthof.

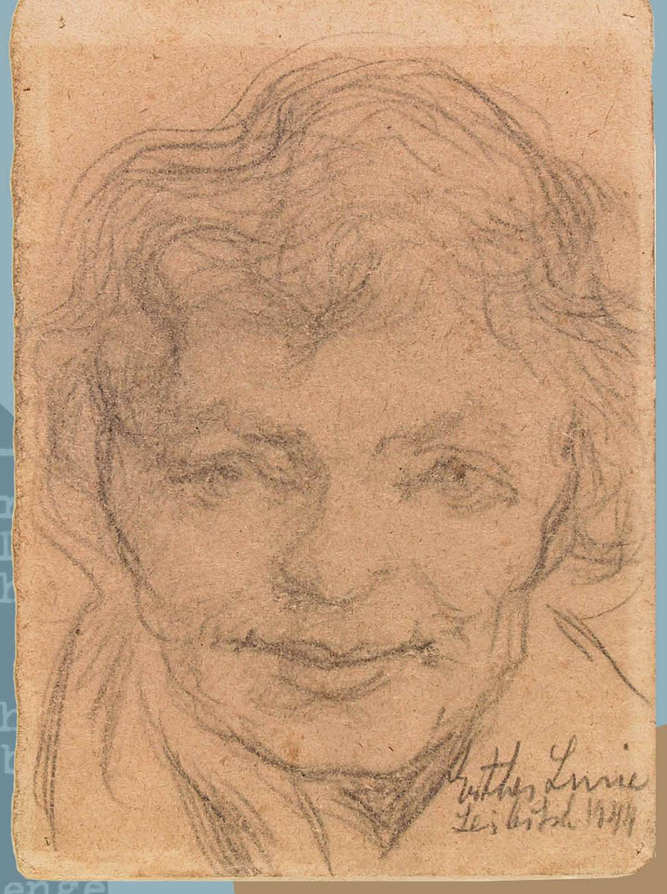
gez. H o p p e

SS-Sturmbannführer u. Kommandant.

F.d.R.:

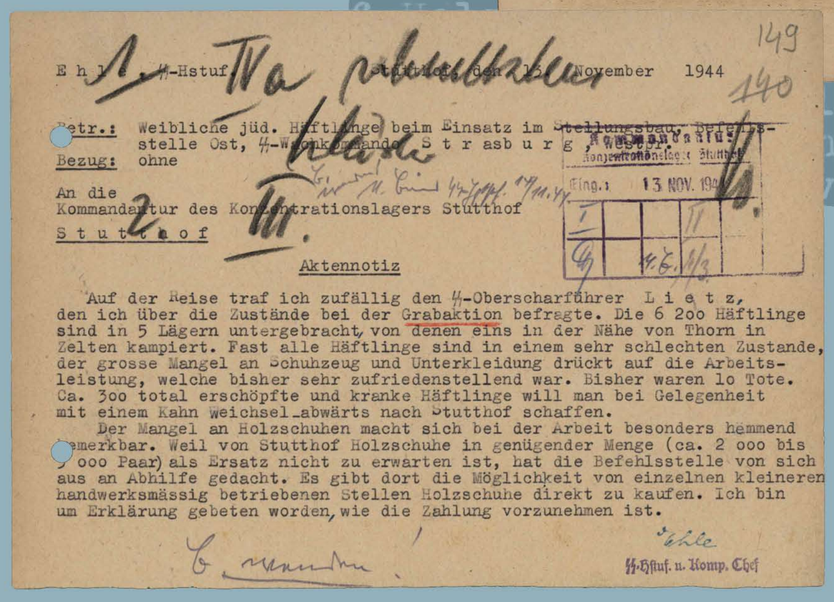
SS-Oberscharführer u. Adjutant

Verteiler:
Wie Sonderbefehle.

Rysunek ołówkiem na papierze więźniarki Esther Lurie z obozu Leibitsch (Lubicz), w ramach Baukommando Ostland – filii niemieckiego KL Stutthof, zatytułowany „Portret kobiety, 1944" (*Portrait of a Woman, 1944*).

Lurie, Esther. 1944. „Portrait of a Woman, 1944". Leibitsch. 831. Art Collection of the Ghetto Fighters' House, Israel.

Kommandantur des Konzentrationslagers Stutthof

Stutthof, den 15. November 1944

Betr.: Weibliche jüd. Häftlinge beim Einsatz im Stellungsbau, Befehlsstelle Ost, SS-Wachkommando Strasburg
Bezug: ohne

An die
Kommandantur des Konzentrationslagers Stutthof
Stutthof

Aktennotiz

Auf der Reise traf ich zufällig den SS-Oberscharführer L i e t z, den ich über die Zustände bei der Grabaktion befragte. Die 6 200 Häftlinge sind in 5 Lägern untergebracht, von denen eins in der Nähe von Thorn in Zelten kampiert. Fast alle Häftlinge sind in einem sehr schlechten Zustande, der grosse Mangel an Schuhzeug und Unterkleidung drückt auf die Arbeitsleistung, welche bisher sehr zufriedenstellend war. Bisher waren 10 Tote. Ca. 300 total erschöpfte und kranke Häftlinge will man bei Gelegenheit mit einem Kahn Weichsel abwärts nach Stutthof schaffen.
Der Mangel an Holzschuhen macht sich bei der Arbeit besonders hemmend bemerkbar. Weil von Stutthof Holzschuhe in genügender Menge (ca. 2 000 bis 3 000 Paar) als Ersatz nicht zu erwarten ist, hat die Befehlsstelle von sich aus an Abhilfe gedacht. Es gibt dort die Möglichkeit von einzelnen kleineren handwerksmässig betriebenen Stellen Holzschuhe direkt zu kaufen. Ich bin um Erklärung gebeten worden, wie die Zahlung vorzunehmen ist.

SS-Hstuf. u. Komp. Chef

Opis warunków panujących w pięciu placówkach filii Baukommando Ostland, gdzie znajdowało się 6200 więźniarek. Niemal wszystkie z nich były w fatalnym stanie. Szczególnie dokuczliwy był brak obuwia, dlatego dowództwo zdecydowało się zakupić drewniane chodaki w zwykłych sklepach.

Archiwum Muzeum Stutthof w Sztutowie, sygn. I-IVH-5, s. 149.

Relacja Ireny Lipigórskiej i Władysławy Łączkowskiej z Lubicza.

Ardanowski, Jan Krzysztof, i Paweł Sztama. 2014. *Z GŁĘBOKOŚCI WOŁAM DO CIEBIE... Tragedia kobiet pochodzenia żydowskiego, więzionych i mordowanych w podobozach KL Stutthof w okolicach Torunia w ostatnich miesiącach II wojny światowej.* Brodnica: Kurkowe Bractwo Strzeleckie Ziemi Dobrzyńskiej przy współpracy Wójta Gminy Lubicz Marka Olszewskiego, s. 158.

W Lubiczu częścią obozu był budynek kilkukondygnacyjnego młyna. Maszyny wywieźli Niemcy, a poszczególne kondygnacje zamienili na sypialnie obozu pracy. Nie było prycz. Na podłodze było trochę barłogu ze słomy i siana, które ruszało się od robactwa.

MARSZ ŚMIERCI

Filie niemieckiego KL Stutthof na terenie dzisiejszego województwa kujawsko-pomorskiego w latach 1944–1945

Samorząd Województwa Kujawsko-Pomorskiego
KUJAWY POMORZE
Urząd Marszałkowski Województwa Kujawsko-Pomorskiego w Toruniu
Dofinansowano z budżetu Samorządu Województwa Kujawsko-Pomorskiego
2025 ROKIEM LUDZI NAUKI Z KUJAW I POMORZA
Książnica Kopernikańska w Toruniu

EWAKUACJA

Gdy zaczęła się zbliżać Armia Czerwona, Niemcy podjęli decyzję o ewakuacji więźniarek z filii, aby móc nadal wykorzystywać ich pracę. Kobiety z podobozów z Bromberga i Thorna oraz placówek w Koraben i Leibitsch skierowano na zachód.

Więźniarki z Leibistch dotarły w okolice pomiędzy Brombergiem a Thornem, a te z Koraben do Polnisch Krone (Koronowa). Najdalej zaszła kolumna z Bromberga (Bromberg-Brahnau i Bromberg-Ost), która dotarła do Falkenburga (Złocieńca), obecnie w województwie zachodniopomorskim. Jak zeznała była więźniarka Erna Valk, spośród 1300 kobiet, które opuściły Bromberg, na miejsce dotarło zaledwie 40 kobiet, czyli 3% stanu wyjściowego. *Die anderen lagen erschossen am Wege* (Pozostałe leżą zastrzelone na drodze).

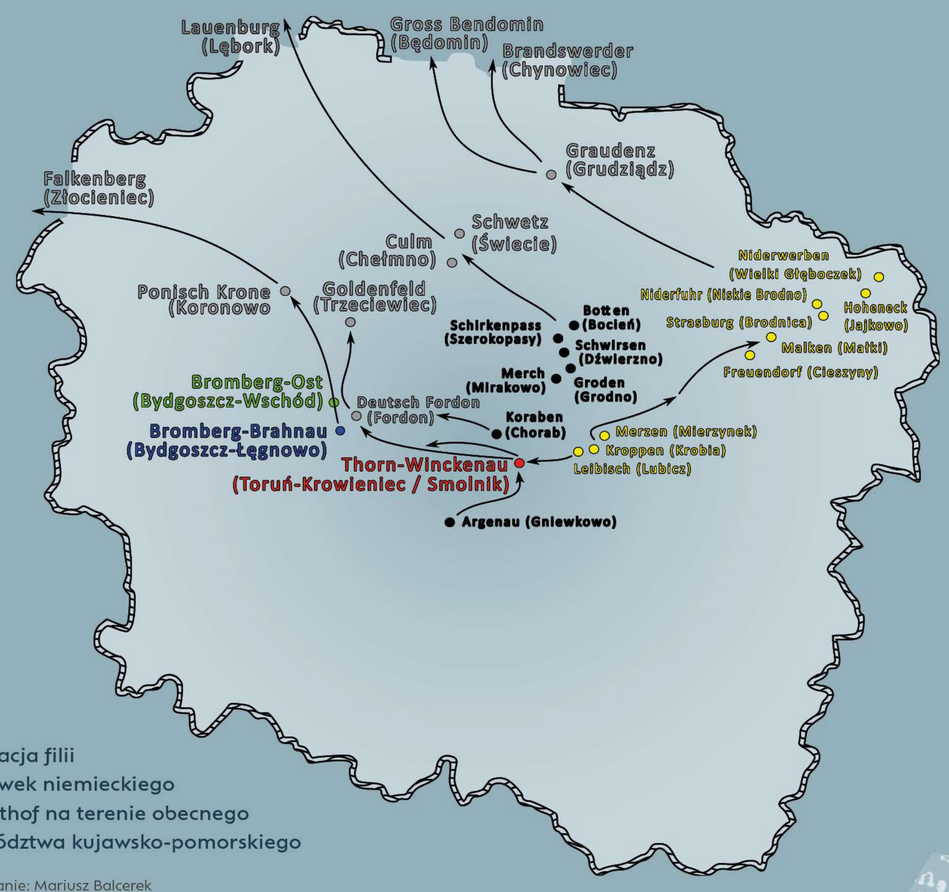
Archiwum Muzeum Stutthof w Sztutowie, mikr. 39, s. 8.

Więźniarki z pozostałych placówek Baukommando Weichsel popędzono na północny-zachód, na most pomiędzy Culmem (Chełmnem) i Schwetzem (Świeciem), a dalej do Lauenburg in Pommern (Lęborka). Kobiety z placówek z Baukommando Ostland przeszły Wisłę na moście w Graudenz (Grudziądzu). Następnie w dwóch kolumnach skierowano je na północ. Jedna grupa dotarła do Gross Bendomin (Będomina, obecnie powiat kościerski), a druga do Brandswerder (Chynowca, obecnie powiat wejherowski).

Relacja więźniarki Lajosne Fleicher z Baukommando Weichsel o polskiej pomocy w trakcie ewakuacji.

Ardanowski, Jan Krzysztof, i Paweł Sztama. 2014. *Z GŁĘBOKOŚCI WOŁAM DO CIEBIE... Tragedia kobiet pochodzenia żydowskiego, więzionych i mordowanych w podobozach KL Stutthof w okolicach Torunia w ostatnich miesiącach II wojny światowej.* Brodnica: Kurkowe Bractwo Strzeleckie Ziemi Dobrzyńskiej przy współpracy Wójta Gminy Lubicz Marka Olszewskiego, s. 171.

Kobiety polskie, biegnące wzdłuż naszej kolumny, nalewały na[m] do menażek gorącą kawę. Nie zwracały uwagi na krzyki SS-owców i na ich kolby. My, które przetrwałyśmy, z ogromną wdzięcznością wspominać będziemy polskich ludzi, którzy odejmując od swoich ust pożywienie, oddawali je nam. Dzięki tym kęsom uratowali niejednej z nas życie. Pewnego dnia z okna piętrowego domu w jakimś miasteczku spadł wprost w moje ręce bochenek chleba.

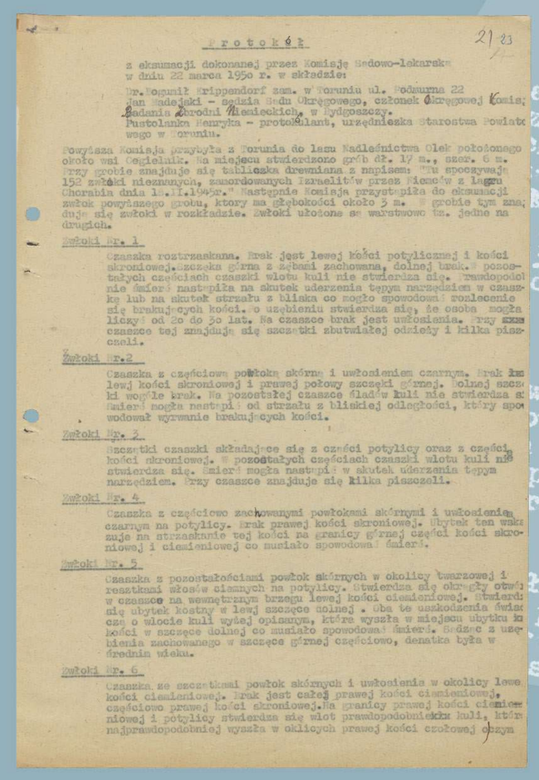
Ewakuacja filii i placówek niemieckiego KL Stutthof na terenie obecnego województwa kujawsko-pomorskiego

Opracowanie: Mariusz Balcerek

SS-Oberscharführer (odpowiednik starszego sierżanta) Alfred Meyer, komendant placówki w Grodnie, należącej do filii Baukommando Weichsel, z okresu ewakuacji z niej więźniarek. Zdjęcie z 1934 r.

Instytut Pamięci Narodowej By 31/27, s. 0017.

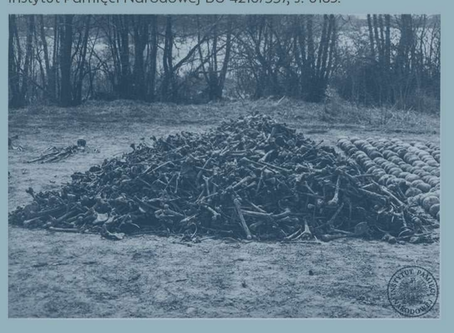
Protokół z ekshumacji grobu Żydówek, więźniarek placówki w Koraben (Chorab), należącego do filii Baukommando Weichsel, z 1950 r.

Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, sygn. 1111, s. 23.

Instytut Pamięci Narodowej BU 4210/557, s. 0209.

Instytut Pamięci Narodowej BU 4210/557, s. 0189.

Instytut Pamięci Narodowej BU 4210/557, s. 0177.

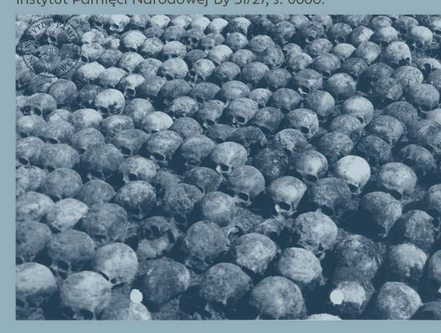

Zdjęcia z ekshumacji masowego grobu 720 Żydówek z placówki w Grodnie, należącej do filii Baukommando Weichsel, z 1971 r.

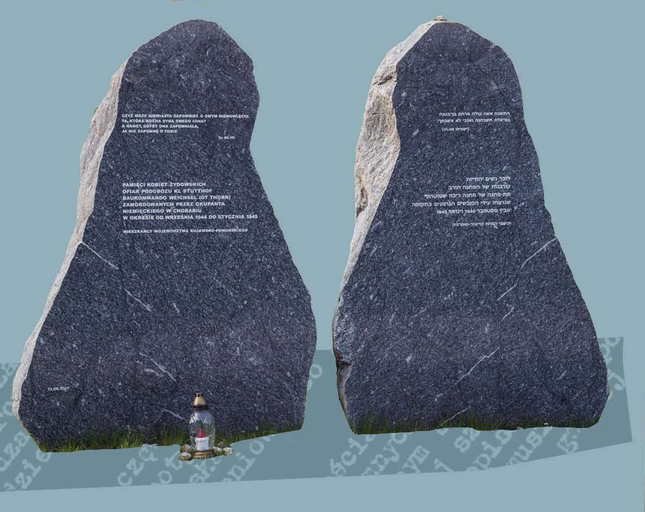
Instytut Pamięci Narodowej BU 4210/557, s. 0201.

Instytut Pamięci Narodowej By 31/27, s. 0006.

Instytut Pamięci Narodowej BU 4210/557, s. 0173.

Pomnik pomordowanych Żydówek w Chorabiu.

Pko. 2018. „Pomnik pamięci Żydówek, zamordowanych w mieszczącej się tu pod koniec drugiej wojny światowej filii niemieckiego obozu koncentracyjnego Stutthof". 3 maja 2018. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Chorab_pomnik_filii_obozu_w_Stutthofie_(07).jpg.

Powstały w 1970 r. pomnik upamiętniający zamordowane w Grodnie Żydówki.

Margoz. 2010. „Pomnik pomordowanych kobiet pochodzenia żydowskiego na półwyspie Jeziora Grodno w Grodnie (powiat toruński)". W Wikimedia Commons. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Grodno_monument.jpg.

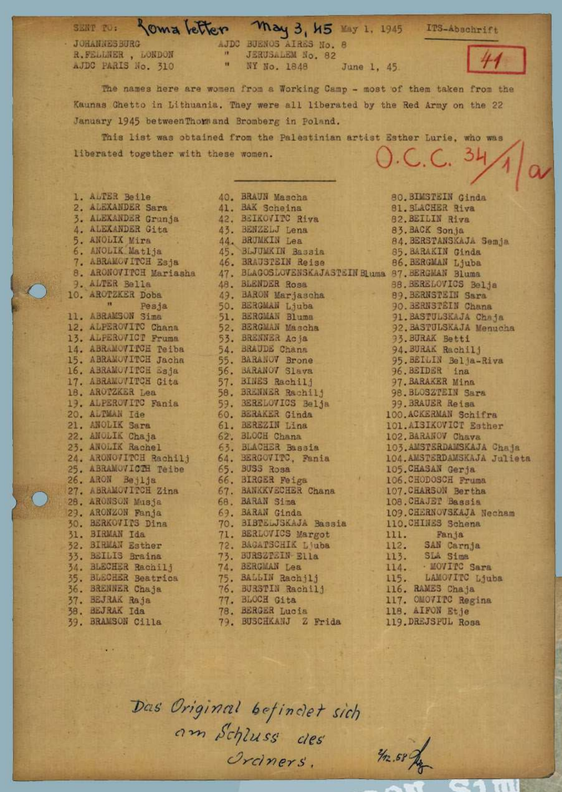
MARSZ ŚMIERCI

Filie niemieckiego KL Stutthof na terenie dzisiejszego województwa kujawsko-pomorskiego w latach 1944–1945

Samorząd Województwa Kujawsko-Pomorskiego
KUJAWY POMORZE
Urząd Marszałkowski Województwa Kujawsko-Pomorskiego w Toruniu
Dofinansowano z budżetu Samorządu Województwa Kujawsko-Pomorskiego
2025 ROKIEM LUDZI NAUKI Z KUJAW I POMORZA
Książnica Kopernikańska w Toruniu

UWOLNIENIE

Ewakuacja filii niemieckiego obozu koncentracyjnego Stutthof z terenów obecnego województwa kujawsko-pomorskiego była gehenną dla więźniarek. Wiele z nich tego nie przeżyło. Części z nich udało się doczekać uwolnienia przez Armię Czerwoną.

SENT TO: Roma letter May 3, 45 May 1, 1945 ITS-Abschrift

JOHANNESBURG AJDC BUENOS AIRES No. 8
R.FELLNER , LONDON " JERUSALEM No. 82
AJDC PARIS No. 310 " NY No. 1848 June 1, 45

41

The names here are women from a Working Camp - most of them taken from the Kaunas Ghetto in Lithuania. They were all liberated by the Red Army on the 22 January 1945 between Thorn and Bromberg in Poland.

This list was obtained from the Palestinian artist Esther Lurie, who was liberated together with these women.

O.C.C. 34/1/a

1. ALTER Beile
2. ALEXANDER Sara
3. ALEXANDER Grunja
4. ALEXANDER Gita
5. ANOLIX Mira
6. ANOLIK Matlja
7. ABRAMOVITCH Esja
8. ARONOVITCH Mariasha
9. ALTER Bella
10. AROTZKER Doba
" Fesja
11. ABRAMSON Sima
12. ALPEROVITC Chana
13. ALPEROVICT Fruma
14. ABRAMOVITCH Teiba
15. ABRAMOVITCH Jacha
16. ABRAMOVITCH Saja
17. ABRAMOVITCH Gita
18. AROTZKER Lea
19. ALPEROVITC Fania
20. ALTMAN Ide
21. ANOLIK Sara
22. ANOLIK Chaja
23. ANOLIK Rachel
24. ARONOVITCH Rachilj
25. ABRAMOVITCH Teibe
26. ARON Beilja
27. ABRAMOVITCH Zina
28. ARONSON Musja
29. ARONZON Fanja
30. BERKOVITS Dina
31. BIRMAN Ida
32. BIRMAN Esther
33. BEILIS Braina
34. BLECHER Rachilj
35. BLECHER Beatrice
36. BREGNER Chaja
37. BEJRAK Raja
38. BEJRAK Ida
39. BRAMSON Cilla
40. BRAUN Mascha
41. BAK Scheina
42. BELKOVITC Riva
43. BENZELJ Lena
44. BRUMKIN Lea
45. BLJUMKIN Bassia
46. BRAUSTEIN Reise
47. BLAGOSLOVENSKAJASTEIN Bluma
48. BLENDER Rosa
49. BARON Marjascha
50. BERGMAN Ljuba
51. BERGMAN Bluma
52. BERGMAN Mascha
53. BRENNER Aoja
54. BRAUDE Chana
55. BARANOV Brone
56. BARANOV Slava
57. BINES Rachilj
58. BRENNER Rachilj
59. BERELOVICS Belja
60. BERAKER Ginda
61. BEREZIN Lina
62. BLOCH Chana
63. BLACHER Bassia
64. BERGOVITC, Fania
65. BUSS Rosa
66. BIRGER Feiga
67. BANKKVECHER Chana
68. BARAN Sima
69. BARAN Ginda
70. BIBTEJSKAJA Bassia
71. BERKOVICS Margot
72. BAGATSCHIK Ljuba
73. BURSZTEIN Ella
74. BERGMAN Lea
75. BALLIN Rachilj
76. BURSTIN Rachilj
77. BLOCH Gita
78. BERGER Lucia
79. BUSCHKANJ Z Frida
80. BIRSTEIN Ginda
81. BLACHER Riva
82. BEILIN Riva
83. BACK Sonja
84. BERSTANSKAJA Semja
85. BARAKIN Ginda
86. BERGMAN Ljuba
87. BERGMAN Bluma
88. BERELOVICS Belja
89. BERNSTEIN Sara
90. BERNSTEIN Chana
91. BASTULSKAJA Chaja
92. BASTULSKAJA Menucha
93. BURAK Betti
94. BURAK Rachilj
95. BEILIN Belja-Riva
96. BEIDER ina
97. BARAKER Mina
98. BLOSZTEIN Sara
99. BRAUER Reisa
100. ACKERMAN Schifra
101. AISIKOVICH Esther
102. BARANOV Chava
103. AMSTERDAMSKAJA Chaja
104. AMSTERDAMSKAJA Julieta
105. CHASAN Gerja
106. CHODOSCH Fruma
107. CHARSON Bertha
108. CHAJET Bassia
109. CHERNOVSKAJA Necham
110. CHINES Schena
111. Fanja
112. SAN Carnja
113. SLA Sima
114. MOVITC Sara
115. LANOVITC Ljuba
116. RAMES Chaja
117. OMOVITC Regina
118. AIFON Etje
119. DREJSFUL Rosa

Das Original befindet sich am Schluss des Oreiners.

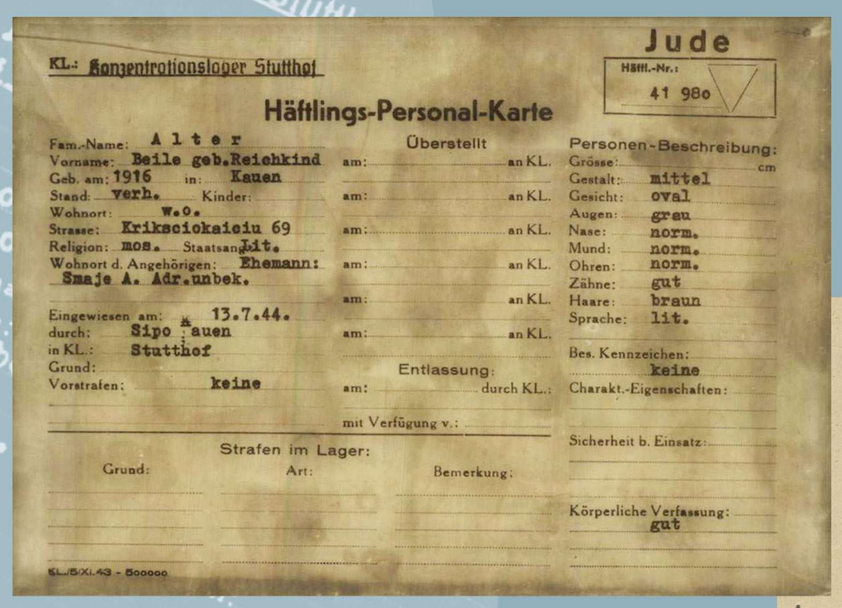
Lista uwolnionych więźniarek przez Armię Czerwoną pomiędzy Bydgoszczą a Toruniem 22 stycznia 1945 r. Pochodziły one z getta w Kownie (Litwa), skąd trafiły do niemieckiego KL Stutthof, a następnie do Leibitsch (Lubicz), w ramach filii Baukommando Ostland. Wykaz sporządziła Esther Lurie, która również została uwolniona. Na liście znajduje się 789 osób.

„List of women who were liberated between Thorn and Bromberg in Poland by the Red Army on 22 January 1945". 1945. 8807400001. Arolsen Archives. International Center on Nazi Persecution, Germany, DocID: 488426, https://collections.arolsen-archives.org/en/document/488426, DocID: 488427, https://collections.arolsen-archives.org/en/document/488427, DocID: 488428, https://collections.arolsen-archives.org/en/document/488428.

Sprawozdanie ze śledztwa w sprawie obozu w Chorabiu (pisownia oryginalna).

Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, sygn. 1111, s. 37-38.

Litwini [obozowi wachmani – M.B.] *w namiotach* [w Koraben (Chorabiu) – M.B.] *wymordowali częściowo przez roztrzelanie, a częściowo przez rozstrzaskanie im głów kolbami karabinów 152 więźniarki. Uratowało się około 22 więźniarki. Prawie wszystkie były ranne. Po dokonaniu mordu, wachmani ze swoim komendantem opuścili podobóz i udali się w niewiadomym kierunku po uprzednim zamknięciu drzwi namiotów. Po ich odejściu miejscowa ludność* [otworzyła – M.B.] *te drzwi. Ranne Żydówki zabrano z obozu, udzielono im opieki, a następnie przewieziono je do pobliskiego zamku Bierzgłowskiego koło Torunia, a stąd do Szpitala w Chełmży pow. toruński. Co później z nimi się stało, nie zdołano jeszcze ustalić. Zamordowane Żydówki miejscowa ludność pochowała w zbiorowej mogili w odległości 1 km od Chorabia.*

KL.: Konzentrationslager Stutthof

Jude

Häftl.-Nr.: 41 980

Häftlings-Personal-Karte

Fam.-Name: Alter
Vorname: Beile geb.Reichkind
Geb. am: 1916 in: Kauen
Stand: verh. Kinder:
Wohnort: W.O.
Strasse: Kriksciokaiciu 69
Religion: mos. Staatsan: lit.
Wohnort d. Angehörigen: Ehemann: Smaje A. Adr.unbek.

Eingewiesen am: 13.7.44.
durch: Sipo Kauen
in KL.: Stutthof
Grund:
Vorstrafen: keine

Überstellt
am: an KL.

Entlassung
am: durch KL.:
mit Verfügung v.:

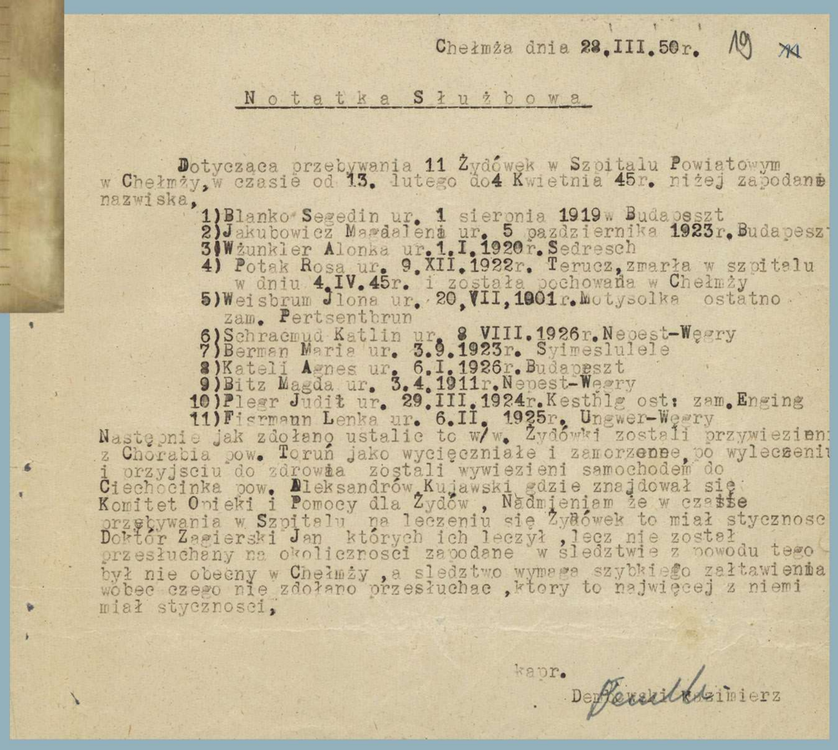
Strafen im Lager:
Grund: Art: Bemerkung:

Personen-Beschreibung:
Grösse: cm
Gestalt: mittel
Gesicht: oval
Augen: grau
Nase: norm.
Mund: norm.
Ohren: norm.
Zähne: gut
Haare: braun
Sprache: lit.
Bes. Kennzeichen: keine
Charakt.-Eigenschaften:
Sicherheit b. Einsatz:
Körperliche Verfassung: gut

KL./5/XI.43 - 500000

Akta osobowe Beile Alter, pierwszej więźniarki z listy uwolnionych.

„Personal file of ALTER, BEILE, born in the year 1916, born in Kauen". b.d. 01014102 002.393. Arolsen Archives. International Center on Nazi Persecution, Germany, DocID: 4411615 (BEILE ALTER), https://collections.arolsen-archives.org/en/document/4411615.

Chełmża dnia 28.III.50r. 19

Notatka Służbowa

Dotyczaca przebywania 11 Żydówek w Szpitalu Powiatowym w Chełmży, w czasie od 13. lutego do 4 Kwietnia 45r. niżej zapodane nazwiska,

1) Blanko Segedin ur. 1 sierpnia 1919 w Budapeszt
2) Jakubowicz Magdalena ur. 5 października 1923 r. Budapeszt
3) Wżunkler Alonka ur. 1.I.1920r. Sedresch
4) Potak Rosa ur. 9.XII.1922r. Terucz, zmarła w szpitalu w dniu 4.IV.45r. i została pochowana w Chełmży
5) Weisbrum Jlona ur. 20.VII.1901 r. Motysolka ostatno zam. Pertsenthrun
6) Schracmud Katlin ur. 8 VIII.1926r. Nepest-Węgry
7) Berman Maria ur. 3.9.1923r. Syimeslulele
8) Kateli Agnes ur. 6.I.1926r. Budapeszt
9) Bitz Magda ur. 3.4.1911r. Nepest-Węgry
10) Plegr Judit ur. 29.III.1924r. Kesthlg ost: zam. Enging
11) Fisrmann Lenka ur. 6.II. 1925r. Ungwer-Węgry

Następnie jak zdołano ustalic to w/w. Żydówki zostali przywiezieni z Chorabia pow. Toruń jako wycięczniałe i zamorzone, po wyleczeniu i przyjsciu do zdrowia zostali wywiezieni samochodem do Ciechocinka pow. Aleksandrów Kujawski gdzie znajdował się Komitet Opieki i Pomocy dla Żydów , Nadmieniam że w czasie przebywania w Szpitalu na leczeniu się Żydówek to miał styczność Doktór Zagierski Jan których ich leczył , lecz nie został przesłuchany na okoliczności zapodane w śledztwie z powodu tego był nie obecny w Chełmży , a sledztwo wymaga szybkiego załatwienia wobec czego nie zdołano przesłuchac , ktory to najwięcej z niemi miał styczności,

kapr. Dem[illegible]mierz

Wykaz 11 Żydówek, leczonych w Szpitalu Powiatowym w Chełmży od 13 lutego do 4 kwietnia 1945 r.

Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, sygn. 1094, s. 19.

MARSZ ŚMIERCI

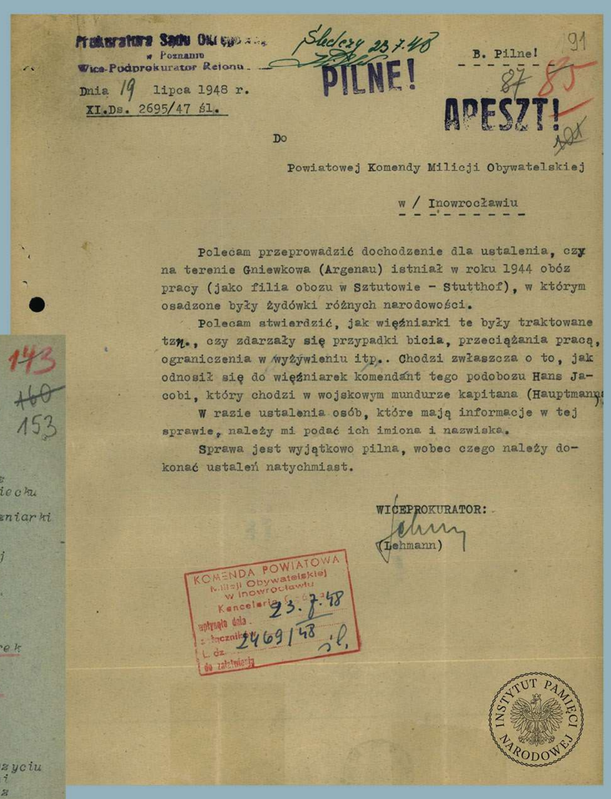
Filie niemieckiego KL Stutthof na terenie dzisiejszego województwa kujawsko-pomorskiego w latach 1944–1945

Samorząd Województwa Kujawsko-Pomorskiego
KUJAWY POMORZE
Urząd Marszałkowski Województwa Kujawsko-Pomorskiego w Toruniu
Dofinansowano z budżetu Samorządu Województwa Kujawsko-Pomorskiego
2025 ROKIEM LUDZI NAUKI Z KUJAW I POMORZA
Książnica Kopernikańska w Toruniu

9

PO WOJNIE

Po wojnie władze polskie rozpoczęły dochodzenia w sprawie niemieckich zbrodni. Po tych działaniach zachowało się wiele dokumentów, które często są jedynymi, mogącymi oświetlić te mroczne czasy.

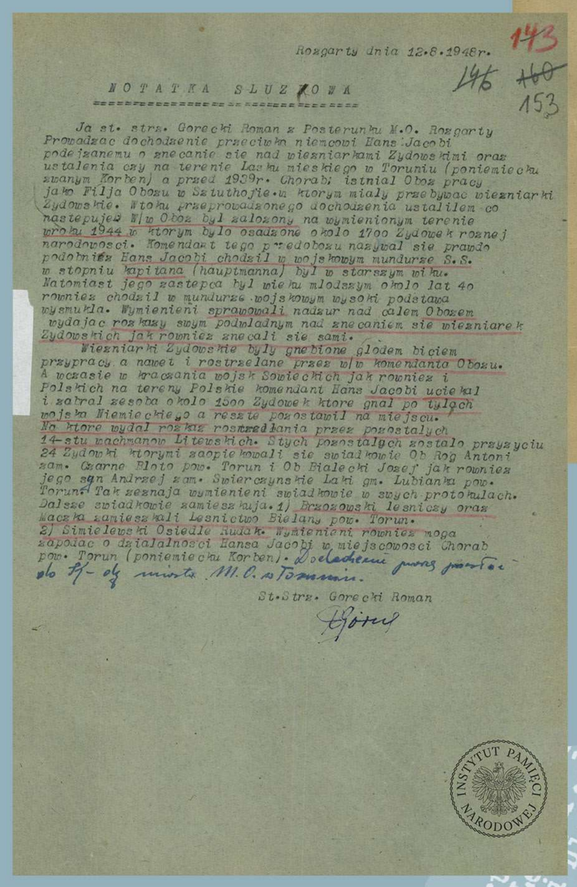

Pismo P,ratury Sądu Okręgowego w Poznaniu do Powiatowej Komendy Milicji Obywatelskiej w Inowrocławiu z 1948 r. w sprawie placówki na terenie Argenau (Gniewkowo), działającej w ramach Baukommando Weichsel.

Instytut Pamięci Narodowej By 692/181, k. 91.

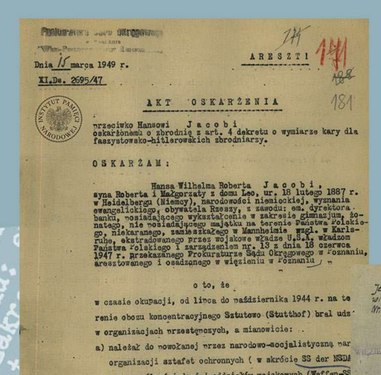
W odpowiedzi na to pismo Zarząd Miejski Gniewkowo poinformował o istnieniu obozu pracy w pobliżu wioski Dąbki (Dombken, Dąblin), w Puszczy Bydgoskiej, na północ od miasta.

Instytut Pamięci Narodowej By 692/181, k. 99.

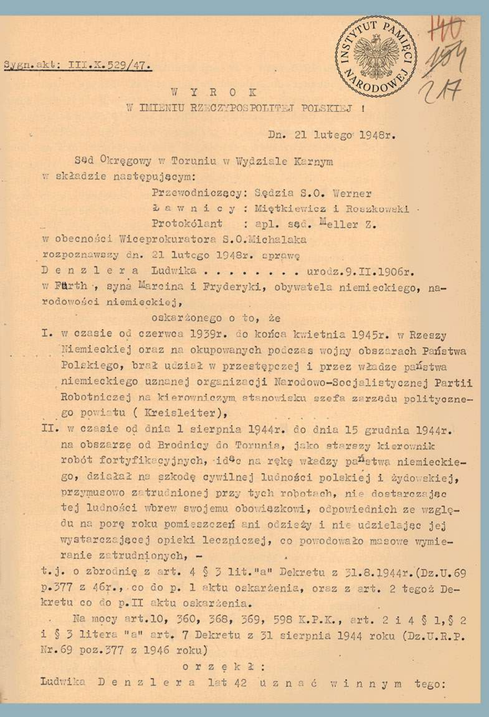
Zeznanie Romana Goreckiego na temat placówki w Korben (Chorab, Lasek Miejski), działającej w ramach Baukommando Weichsel, i jej ewakuacji. Możemy tutaj przeczytać m.in. o tym, że *więźniarki żydowskie były gnębione głodem, biciem przy pracy, a nawet rozstrzeliwane przez w/w komendanta obozu* [Hansa Jacobi'ego – M.B.]

Instytut Pamięci Narodowej By 692/181, k. 153.

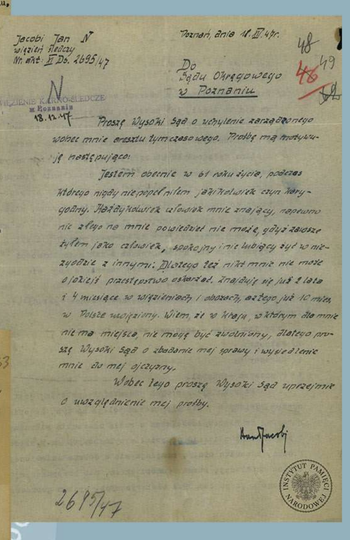
Akt oskarżenia Hansa Wilhema Jacobi'ego, komendanta placówek w Argenau (Gniewkowie) i Koraben (Chorabiu), działających w ramach Baukommando Weichsel, z 15 marca 1949 r.

Instytut Pamięci Narodowej By 692/181, k. 181.

Wyrok Sądu Okręgowego w Toruniu z 21 lutego 1948 r., skazujący Ludwika Denzlera, kierownika prac fortyfikacyjnych wdłuż Drwęcy, na 10 lat więzienia.

Instytut Pamięci Narodowej By 692/108, s. 271.

Jacobi Jan N
Wyrok Kolegium
Wn.Akt. II Ds. 2695.47

Toruń, dnia 11.II.47r.

Do Sądu Okręgowego w Poznaniu

Wniosek Hansa Wilhema Jacobi'ego o uniewinnienie, gdyż „Każdykolwiek człowiek mnie znający, na pewno nic złego na mnie powiedzieć nie może, gdyż zawsze żyłem jako człowiek, spokojny i nielubiący żyć w niezgodzie z innymi".

Instytut Pamięci Narodowej By 692/181, k. 49.

Przyjaciel Forstera skazany na 10 lat więzienia

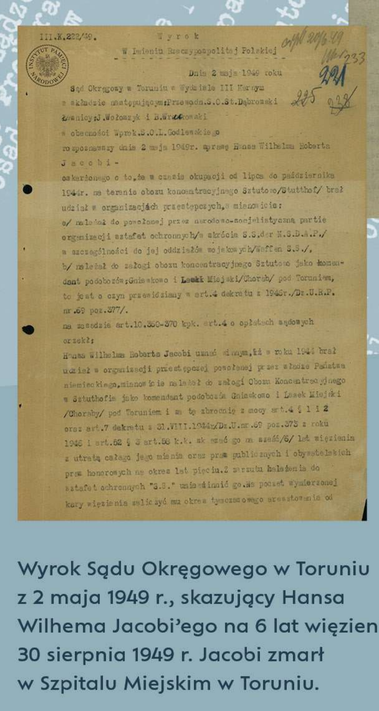
TORUŃ (PAP). Przed Sądem Okręgowym w Toruniu stanął hitlerowski „kreisleiter" Gdyni, Ludwik Denzler, przyjaciel i prawa ręka Alberta Forstera. Denzler otrzymał w r. 1944 polecenie budowania wału fortyfikacyjnego na przestrzeni Toruń — Brodnica. Do prac na okopach przydzielono Denzlerowi 45 tys. ludzi, w tym dużą grupę więźniów ze Stutthofu. Do budowy fortyfikacji przydzielono również kilka tysięcy kobiet żydowskich, przeważnie młodszych dziewcząt i matek z dziećmi. Na skutek głodu, złego traktowania i fatalnych warunków sanitarnych, w krótkim czasie zmarło z kolumny pracownic kilkaset kobiet.

Przed Sądem Denzler przyznał, że obozy pracowników, zwłaszcza Żydów, były zorganizowane wbrew wszelkim zasadom humanitarnym.

Denzler skazany został za należenie do SA i za znęcanie się nad ludnością polską w obozach pracy na 10 lat więzienia i utratę praw obywatelskich przez 10 lat.

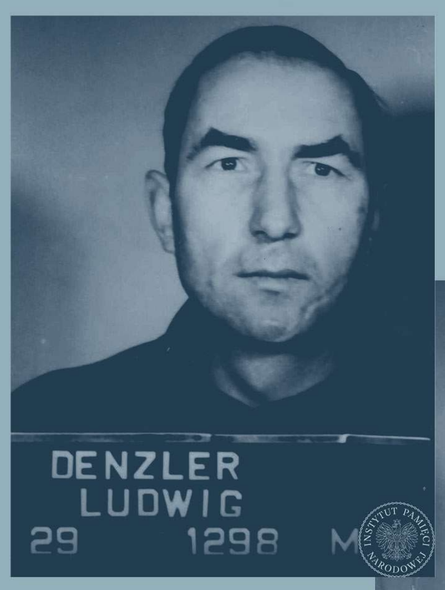
Notatka prasowa Polskiej Agencji Prasowej o skazaniu Ludwika Denzlera na 10 lat.

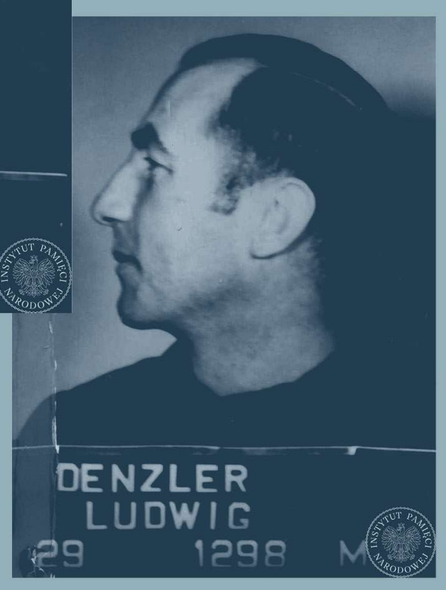
PAP. 1948. „Przyjaciel Forstera skazany na 10 lat więzienia". *Dziennik Bałtycki*, 26 luty 1948, A wydanie, s. 1.

Wyrok Sądu Okręgowego w Toruniu z 2 maja 1949 r., skazujący Hansa Wilhema Jacobi'ego na 6 lat więzienia. 30 sierpnia 1949 r. Jacobi zmarł w Szpitalu Miejskim w Toruniu.

Instytut Pamięci Narodowej By 692/181, k. 233.

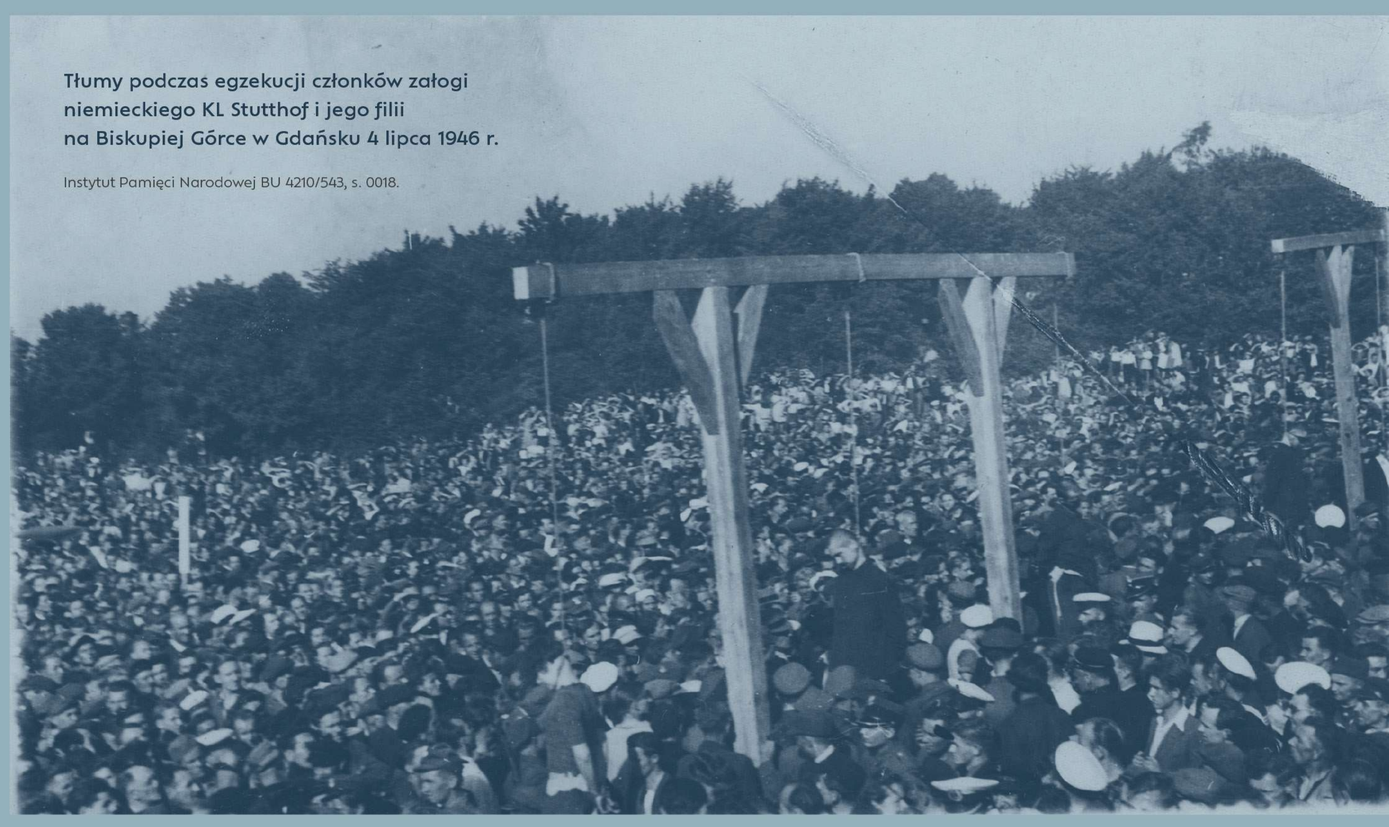

Zdjęcia Ludwika Denzlera, kierownika prac fortyfikacyjnych wdłuż Drwęcy, z czasów procesu.

Instytut Pamięci Narodowej By 692/108, s. 70-71.

Tłumy podczas egzekucji członków załogi niemieckiego KL Stutthof i jego filii na Biskupiej Górce w Gdańsku 4 lipca 1946 r.

Instytut Pamięci Narodowej BU 4210/543, s. 0018.

MARSZ ŚMIERCI

Filie niemieckiego KL Stutthof na terenie dzisiejszego województwa kujawsko-pomorskiego w latach 1944–1945

Samorząd Województwa Kujawsko-Pomorskiego
KUJAWY POMORZE
Urząd Marszałkowski Województwa Kujawsko-Pomorskiego w Toruniu
Dofinansowano z budżetu Samorządu Województwa Kujawsko-Pomorskiego
2025 ROKIEM LUDZI NAUKI Z KUJAW I POMORZA
Książnica Kopernikańska w Toruniu